Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

1991 чыл
февраль
27
среда
№ 38 (14538)
Садар өртээ 10 кеп.
(Чагыдар өртээ 6 кеп.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

ИЕШКИЛЕР

«О-Шынаа» совхозта иешкилер Елена Седен-оол биле Димаа Элбек олар төрүүр 365 хоюн Хайыраканн дааның хүннээрек талазында кыштагладып турарлар.

Кызымак иешкилерниң коданынга бо хүннерде баар болза, 240 хире хураган дешкилежип турар. Бо хүннерге чедир мынча хой оолдапкан. Сакманчылар Сара, Димаа Элбектер кызымак ажылдап турар.

Найгын-оол ДАМДЫН

Аныяктар, мал ажылынче!

Чөөн-Хемчиктиң «Искра» совхозта аныяк малчыннар эвээш эвес. Ол черниң Кара-Дытта аныяк хойжу Моңгуш Дүрген-оол үш чүс ажыг хойну кадарып, кыштаглаашкынны эки эрттирип турар. Ооң кадайы Айлаңмаа Сарыглар хойларның хураганнарын онча-менди доруктуруп, кыштаглаашкынга шалыпчы үлүүн киирип, эрес-кежээ сакманчылап турар.

Оларның кыштаанда сиген бар. Чоокта чаа бир трактор кузов долдур сигенни база эккеп дүжүрген. Бо аныяк малчыннар ада-иелериниң күш-ажылчы оруун салгап, ажыл-агыйжы болуруунче каш чыл бурунгаар шуудап кирген. Чөөн-Хемчиктиң оон өске-даа ажыл-агыйларында «Аныяктарны — мал ажылынче!» деп комсомолчу кыйгырыг багай эвес боттанып турарының эки үлегер-чижээн көрүп, демдеглеп болур. Ол шалыпчы кыйгырыгны «Искра» совхозтуң комсомолчулары болгаш аныяктары мооя соңгаар-даа боттандырарлар.

ЧУРУКТА: аныяк хойжулар Дүрген-оол Моңгуш, Айлаңмаа Сарыглар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Минскиде чеде бергени

МИНСК, февраль 26. (СЭТА). Белоруссияның найысылалы Минскиде ол хүн М. С. Горбачев чеде берген. Хүннүң программазында — Минскиниң трактор заводунуң күш-ажылчы коллективи-биле, республиканың улус депутаттары-биле, эртем болгаш чогаадыкчы интеллигенцияның төлээлекчилери-биле ужуражышкыннар көрдүнген.

• • •

Республиканың ажылчы чону-биле Президентиниң беседалары трактор заводунуң цехтеринге болган. Бүдүрүлге черин көрген сөөлүнде М. С. Горбачев күш-ажылчы коллективтиң мурнунга чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралындан

РЕФЕРЕНДУМГА БЕЛЕТКЕНМИШААН

ТК-ның Секретариадының ээлчеглиг хуралын даргалап тура, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко эрткен неделяның болуушкуннарын кысказы-биле таныштырган, партия организацияларының ажыл-чорудулгазының бирги ээлчегдеги угланыышкыннары-биле чергелештир Эвилелдиң чаа керээзин деткиир херекти онзалап демдеглээн.

ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн болурунуң дугайында айтырыг шиитпирлеттинер март 17 чоокшулаан тудум, ол айтырыг совет кижилерниң политиктиг амыдыралының болгаш ниитилел медерелиниң төвүнче угланыр. Эвилелдиң чаңгыс эвиниң ужур-дузазын коммунистер болгаш өске хамаатылар канчаар билип турарыл? Эвилел керээзиниң төлевилелин чугаалажып турар үеде кижилерниң сеткил-хөөнү кандыгыл? ССР Эвилелин хевээр арттырарының болгаш чаартырының эргежок чугулазын тайылбырлаарынга партия организациялары болгаш оларның соңгулдалыг органнары кандыг ажылдарны кылырыл? Референдумну белеткээринге болгаш эрттиреринге оларның ролю кандыгыл?

Ол айтырыгларны СЭКП ТК-ның национал политика килдизи партияның Чуваш республика организациязынга салып, политиктиг анализ кылган. Ооң түңнели мындыг: Эвилелдиң келир үези республиканың чону федерацияны чаартыры-биле холбаштырып турар. Чувашияның чурттакчы чонунуң бүгү кезектери республикалар болгаш автономиялар-биле Эвилелдиң чаа керээзин дүрген чарарын күзеп турар. Эвилелди деңн эргелиг бот-догуннаан республикаларның федерациязы кылдыр хевээр арттырар талазы-биле Чуваш ССР-ниң чурттакчы чонунуң тодаргай туружу партияның республика организациязының массалар-биле боттуг харылзаазындан хамааржыр. Эвилелдиң чаа керээзин чарарынга белеткел үезинде ажыл-агыйның тодаргай программазын коммунистер тодараткан болгаш чединишкинниг боттандырып турар.

Хуралга чалаткан партияның Чуваш республика комитединиң бирги секретары В. С. Шурчанов патриотизмниң, интернационализмниң болгаш улустарның найыралының идеяларынга үндезилеп хамааты чөпшээрежилгени быжыглаар талазы-биле ажылдың дугайында чугаалаан. Национал политиканың айтырыгларының талазы-биле шын угланыышкыннарны ажылдап кылырын реском оралдажып турар. Аңаа үндезилеп ол аңгы-аңгы бөлүктерниң болгаш шимчээшкиннерниң хөделиишкиннерин каттыштырып, национал сеткил-хөөннү ажыглаар болгаш политиктиг дүшкүүрлүг чорукту тывылдырар дээн оралдажыышкыннарны соксадып шыдап турар.

Чувашияда 55 националдарның төлээлекчилери чурттап турар. Националдар аразының харылзааларының чорудулгаларын болгаш байдалын реском доктаамал анализтеп турар. Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарынга чурттакчы чоннуң национал составын барымдаалап киирериниң принцивин ында шыңгыы сагып турар. Совет эрге-чагырга органнары-биле бот-боттарын билчириниң болгаш ажыл-херекчи харылзааларны партия комитеттери тургузуп алган. Коммунист депутаттарның саналын ёзугаар республикада чуваш болгаш орус дылдарны күрүне дылы кылдыр чарлаан Хоойлуну хүлээп алган, Чуваш ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияда РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң кежигүнү кылдыр кирип турар, республика социалистиг хөгжүлделиг кылдыр тодараттынган. «Хоойлулар дайынын» болдурбас сорулга-биле рескомнуң саналын ёзугаар Чувашияның Дээди Совети күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның Эвилел болгаш федеративтиг керээлерни чаргыжеге чедир республика хоойлуларының тергиизелин көрген кезээн ажыглаарын доктаадыр деп шиитпирлээн.

Республиканың коммунистери экономиктиг чаңгыс аай делгемнерни тургусканда чүгле ынчан республиканың экономиказы үре-түңнелдиг сайзырап, Эвилелдиң чаа керээзи ниитилелдиң материалдыг болгаш угаан-бодал сайзыралынга бүгү республикаларның, бүгү нацияларның болгаш биче улустарның күжениишкиннерин каттыштырып турар деп чүүлдү чурттакчы чонга чедирип шыдаар салдарлыг политиктиг күш болуп турар дээрзин анализ бадыткап көргүскен.

СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Гиренко хуралга чүве чугаалааш, Эвилелдиң чаа керээзин деткип, хөй-ниитиниң санал-бодалын хевирлээр талазы-биле партияның Чуваш республика организациязының ажылын чогумчалыг деп үнелеп көрген. Ол ажыл чүгле ооң ролюн болгаш ужур-дузазын тайылбырлаары-биле бо база кончуг чугула ажыл кызыгаарлаттынмас, а ССРЭ-ниң бүдүн-бүрүн турары дээш туржуп турар чоннуң бүгү-ле социал болгаш национал бөлүктерин, хөй-ниити организацияларын база шимчээшкиннерин каттыштырар талазы-биле тодаргай практиктиг ажыл-херектер-биле ону холбап турар. Партия рескому национал-культура ниитилелдерин, төптерни, чаңгыс черчурттугларның чыыжын организастаарының эгелекчизи болган, национал өске дылдарны хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында сагыш салып турар. Чуваш коммунистерде өөредиглиг чүүлдер барын барымдаалааш, чугаалашкан документини партияның өске комитеттеринче чорудар деп саналдаан.

СЭКП ТК-ның секретары Е. С. Строев референдумну белеткээринге болгаш эрттиреринге партия эге организацияларының ажылын күштелдириниң эргежок чугулазынче кичээңгейни угландырган. Ол Ростовтуң партия организациязынга чорааның дугайында болуунуң бодалдарын дыңнаткаш, «Ростсельмашка», уруглар чеми кылыр «Азов» комбинатка, өске-даа бүдүрүлгелерге, колхозтарга болгаш совхозтарга коммунистер-биле ужуражылгаларының дугайын чугаалаан. Кайда-даа ам болур референдум дугайын чугаалажып турарлар. Эвилелдиң салым-чолу дээш кайда-даа сагышсырап, ооң буураашкынын болдурбазын негеп турарлар. Ооң-биле кады чаа политиктиг байдалдарда партияның чамдык эге организациялары күш-ажылчы коллективтерде организакчы база масса-политиктиг ажылды кошкатканын чемелеп чугаалап турганнар. Ооң-биле черле эптежип болбас. Ынчангаш хөй-ле бот-тускайлаң идепкейлиг чорукту илередир, кижилер-биле ажылдың чаңгыс хеп эвес хевирлерин дилеп тывар, инициативаны салбас херек. Шак бо шиитпирлиг хүннерде сагыш амыр олурар харык чок, хөй-ле айтырыглар туруп келген.

Бо айтырыгны чугаалажып көөрүнге СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин киришкеш, референдумга белеткел талазы-биле ажылдың ниити четпези — экономиктиг байдалды чогумчудар талазы-биле СЭКП-ниң туружун тайылбырлаары-биле холбаштырбайн ону чорудуп турарында деп айыткан. Мооң-биле холбаштыр чарыгдаан акшаның орнун дуглаарының ролюн тайылбырлаарынга, чурттакчы чоннуң бүгү-ле бөлүктеринге, эң ылаңгыя социал талазы-биле камгалаттынмаан кезээнге кичээңгей, сагыш-сеткил салырынга партия организацияларының киржилгези онзагай ужур-дузалыг апаар.

СЭКП ТК-ның секретарьлары П. К. Лучинский биле В. А. Купцов олар референдумну чединишкинниг чорударын хандырар талазы-биле чурттуң партия организацияларында тургустунуп келген ажылдың тодаргай хевирлерин ылавылап, чугаалажып турар документини немезе дээр күзелин илереткеннер.

Айтырыгны чугаалажып көөрүн түңневишаан, В. А. Ивашко партияның Чуваш рескому политиктиг идепкейин бедидип, республикада бодунуң салдарын күштелдирип турарын айыткан. Ол чорук ооң база чурттуң өске-даа партия комитеттериниң ээлеп турары тода туружунуң ачызында болган. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының оралакчызы ССРЭ референдумун белеткээринге болгаш эрттиреринге, ССР Эвилелин камгалап арттырарының база чаартырының эргежок чугулазын тайылбырлаарынга коммунист бүрүзүнүң киржилгезиниң талазы-биле партияның бүгү-ле комитеттери тодаргай хемчеглерни айтыр ужурлуг пункт-биле документини немээрин саналдаан.

Секретариаттың хуралынга СЭКП ТК-ның Эртем, өөредилге болгаш культура талазы-биле комиссиязының даргазы И. Т. Фролов ук комиссияның хуралынга «Өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле СЭКП-ниң политиказының дугайында» СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Резолюциязының боттанылгазы-биле холбаштыр эң чугула айтырыгларны, ада-чурт эртеминиң байдалының айтырыгларын чугаалашкан дугайында дыңнаткан. Ол дыңнадыышкынны чугаалажырынга СЭКП ТК-ның секретарьлары Б. В. Гидаспов, А. С. Дзасохов, В. А. Купцов, Г. В. Семенова, В. М. Фалин, СЭКП ТК-ның Секретариадының кежигүнү И. И. Мельников олар киришкен. Эртемде тургустунган байдал, ниитилелде ооң байдалы эңне шыңгыы болгаш дорааан алыр хемчеглерни негеп турарын чүве чугаалааннар демдеглээннер. Хамыктың мурнунда — ону эрге-хоойлуга үндезилээр. Хоойлу болза ниитилелге эртемденниң статузун чедүрер, эртем угаан өнчүзүн камгалаар, күрүне биле ниитилелдиң бүгү-ле алырларынга эртемниң түңнелдерин ажыглаарынга идиг бээр, оларга гуманныг угланыышкынны бээр ужурлуг. Партия эртем ниитилежилгези-биле кады ажылдаарын идепкейлиг-биле уламчылаарын, эртемденнерниң социал камгалалының айтырыгларын шиитпирлээринге киржир, эртемниң аныяктарын деткиир апаар дээрзин медеглээн. СЭКП-ниң эртем талазы-биле амгы политиказының дугайында айтырыгны кол-кол эртемден коммунистерниң киржилгези-биле ТК-ның Политбюрозунга бо чылдың бирги кварталынга чугаалажыры эргежок чугула деп көрген.

СЭКП ТК-НЫҢ ПАРЛАЛГА ТӨВҮ.

Бодал

ЫНДЫГ НОМНАР БОЛЗА

Сөөлгү үеде бистиң республикада тыва чоннуң бурун шагдан бээр сагып келген ёзу-чаңчылдарын катап тургузуп, сагып эгелээни черле өөрүнчүг-дүр. Хүрээ-хийит, шажын-чүдүлгевисти чок кылып алгаш, оон кандыг-даа эки чүве чедип албаан бис. Кезек үеде чарыш аъдын салырын, ча-согунну база уттуп каапкан турдувус. Ол дээрге тываларның эң ынак оюну-дур, чамдык наадымнарда чүгле мөгелер-биле кызыгаарлаттынып турдувус.

Мен бодум Моолдуң Төп аймакта тургустунган «Моол чылгы» деп ниитилелдиң кежигүнү кижи мен. Бир чыл чедип тур мен. Бо чайын Моолдуң 70 чыл оюн болур улуг Наадымда ук ниитилелдиң чалааны аъттыг аян-чорукка киржир мен. Завхан аймактың Баян-Тэс сумузундан 10 кижи-биле Улаанбаатар чедир аъттыг чоруур бис.

Мен моол өшүктерниң номнарын ап тур мен. Мөгелерниң база чарыш аъттарының төөгүзүн ында бижип турар боор-дур. Ынчангаш Тывадан база ындыг янзылыг номнардан чорудуп бээрин дилеп турлар, а бисте ындыг номнар бар эвес. Хомудаанчыын көрүнер даан.

Бистиң республикада ам аът азыраар тускай чер бар-дыр. Дуржулга станциязы база бар. Ынчангаш тус черниң узак маңныг, челер, саактаар-даа тыва аъттарын биске өстүрер, чарыштырар болза эки-дир ийин. Мөгелер дугайында харын сөөлгү үеде элээн сагыш салып турар апарган чүве бо. Бистиң республикада чылгычылар клуву бар болтай. Ынчангаш мээң мында саналдарымны ооң кежигүннери чүү деп көөр ирги? Республиканың район бүрүзүнге ындыг клубтарны тургузар болза эки ышкаш-тыр ийин. Моолда чылгычылар клуву эмдик аъттны өөредир, уруктаар, сыдымнап тударынга маргылдаа эрттирер деп турары солун. Аңаа киржири-биле бистен база улусту чалап турлар. Бистиң тыва мөгелер Моолдуң улусчу революциязының 70 чыл оюнга тураскааткан маргылдаазынга база киржир болза эки деп бодаар-дыр мен.

Эрес НУРЗАТ.
Эрзин район.

КЕЛИР САЛГАЛДАРГА ТУРАСКААЛ КЫЛДЫР

Убса-Нур (бистер, тывалар, ону «Убса-Хөл» дижир бис) ыйгылаажы. Убса-Хөлдү долгандыр узуну 550 хире километр, дооразы 150 километр ол улуг эвес ыйгылааш сөөлгү үеде чер тургузуунуң, агаар-бойдус шинчилелдериниң талазы-биле бүгү делегейниң эртемденнериниң кичээңгейиниң төвүнде апарган дээр болза, хөөрем чок болур ужурлуг. Чүге дээрге бодунуң агаар-бойдузунуң онзагай талалары, географтыг куржаглары-биле ол бичии ыйгылааш бистиң бүгү Чер бөмбүрзээвисти барык көргүзүп турарын эртемденнер тодараткан. Шынап-ла, көрүп-даа көрүнер, ында мурнуу чүктүң элезинниг ээн ховулары, кургаг болгаш шынаа оъттуг ховулар, бедиглээштер болгаш тейлер, калбак бүрүлүг, холумак бүрүлүг аргалар, тайга-эзим, сүүр даглар, Соңгу чүктүң тундразы, кажан-даа эривес меңги доштар шуптузу бар. А дириг амытаннарындан мурнуу чүктүң тевезин, соңгу чүктүң ивизин айтырга-ла четчир. Бөмбүрзекте агаар-бойдус талазы-биле болуп турар бүгү-ле болуушкуннар бистиң (ынча дээр эргевис бар, чүге дээрге ооң үштүң бир хире кезии бистиң республиканың девискээринге хамааржыр) бичии ыйгылаажывыста ол-ла хевээр чүгле бичии хемчээлге катаптаттынып, чамдык таварылгаларда бистиниге баштай болган чүүлдер бүгү бөмбүрзекке катаптаттынып турар. Ынчангаш шинчилелдер чорударынга аажок эптиг. Чогум-на ооң ужурунда каш чыл бурунгаар чурттар аразының «Убса-Нур» деп эксперимент шинчилел ажылдары эгелээн. Ол ажылды удам ханыладып, Убса-Хөл ыйгылаажынга чурттар аразының биосфералыг заповедниги тургузарының айтырыы чидии-биле тургустунуп келген.

Каш хонук бурунгаар Кызылга, Советтер бажыңының хуралдаар залынга болуп эрткен девискээрлер аразының чөвүлел хуралы чогум-на ол айтырыгны чугаалашкан. Ооң ажылынга кожавыс Моол Арат Республиканың төлээлери, чурттуң аңгы-аңгы хоорайларындан келген болгаш бистиң Кызылдың эртемденнери, девискээрлери заповедникке хамааржыр апаар районнарның база ажыл-агыйларның удуртукчулары, республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң ажылдакчылары киришкен.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чөвүлел хуралды ажыткаш, ооң киржикчилеринге чаа эгелээн Хой чылын таварыштыр

«Убса-Нур» эксперимент

байыр чедирип, аас-кежикти, кадыкшылды, үре-түңнелдиг чогаадыкчы ажыл-ишти күзээн. Ооң соонда ылаңгыя ырак черлерден келген аалчыларны Тываның төөгүзү, чурттакчы чонунуң чаңчылдары, культуразы-биле кыска таныштырып, республиканың мурнунда турар социал-экономиктиг айтырыгларга доктааган.

Ук чөвүлел хуралды чурттар аразының харылзааларын быжыглаарының-даа, эртем-даа талазы-биле төөгүлүг ужур-утказы улуг болуушкун-дур деп демдеглээш, Шериг-оол Дизижикович, кажан-бир шагда келир үеде салгалдарывыс, чурттуң иштинге амгы үеде ышкаш нарын берге байдалдар турза-даа мындыг чугула айтырыгны шиитпирлеп, оларга бойдустуң кайгамчык тураскаалдарын, каас-чаражын ол хевээр арттырып берген бистерге өөрүп четтиргенин илередип, чоргаарланырлар деп чугаалаан.

ССРЭ-ниң Бойдус күркомунуң заповедниктер эргелелиниң начальниги ССРЭ-ниң улус депутады А. А. Никольский, МАР-ның Бойдус күркомунуң даргазының оралакчызы Самдангийн Банзрагч, «Убса-Нур» экспериментиниң эртем удуртукчузу, техниктиг эртемнерниң доктору В. В. Бугровский бойдус камгалалының ниити сорулгалары, тургустунар ужурлуг заповедниктиң ужур-дузазы, ону кандыг хевирлиг кылдыр боттандырар деп турары-биле чыылганнарны таныштырган.

Ыйгылаажының бүгү-ле девискээрин шуптузун заповедник кылдыр чарлаары ам дээрезинде болдунмас, ынчангаш Тывага — 5, Моолга — 6, ниитизи-биле 11 шыңгыы камгалалдыг кластерлер дээр черлер турар ужурлуг. Ол кластерлерге бойдус камгалалы шыңгыызы-биле тургустунар, оларны долгандыр камгалалдыг зоналар база турар, оларга ук черниң үндезин чурттакчыларының чүс-чүс чылдарда чорудуп келген ажыл-агыйын кылып болур. Азы өскээр чугаалаарга мал ажылын, аңаа хамаарышкан бойдуска хора чедирбес ажылдарны кылып болур дээни ол. А кандыг-бир үлетпүр чери ажыдар, ам барып химиктиг азы дагтывыш ажылдары чорудар дээр дугайында чугаа-даа турбас ужурлуг. Тывага ындыг черлер Тес-Хемниң мурнуу талазында Тере-Хөл талазында элезинниг ховулар, Эрзин хемниң бир адыры болур Улар хемни долгандыр тайга-эзим, Тес-Хем районда Арыскан-Хемниң унун дургаар кашпал ишти, Кызыл районнуң Тарыс аржааның мурнуу талазында тундра куржаа болгаш Мөңгүн-Тайганың эң сүүр бажы меңги доштарны долгандыр девискээрлер болур.

Кол илеткелчилерден аңгыда Ленинградтан Ю. П. Селиверстов, Новосибирскиден П. С. Анчифоров болгаш А. С. Берзенцев, Красноярскиден В. Г. Суховольский, Пущинодан А. С. Керженцев, Кызылдан С. С. Курбатская, В. И. Лебедев, К. О. Шактаржык дээш чижектиг эртемденнер дыңнадыглар кылган. Девискээрлери заповедникке хамааржыр апаар районнарның ажыл-агыйларының төлээлери база айтырыгга хамаарыштыр ажыктыг санал-оналдаларын киирип, эвээш эвес айтырыгларны салган.

Тыва АССР-ниң Бойдус күркомунуң организастап эрттиргени ук чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттар аразының биосфералыг заповедникти тургузар дугайында шиитпирни хүлээп ап, ЮНЕСКО-нуң мурнунга Убса-Хөл ыйгылаажын бүгү кижи төрелгетенниң салгал дамчаан тураскаалдыг черлериниң санынга киирер дугайында айтырыгны тургузуп дилег киирер дээн шиитпирни база хүлээп алганнар.

Николай БАЗЫР.

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы 1991 чылдың февраль 25-те болган. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. Хасбулатов хуралды даргалаан.

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң хүн чурумунуң болгаш ону белеткээр комиссияның дугайында айтырыгны чугаалажып көрген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң бо чылдың февраль 25-тен март 1-ге чедир ажылдаар чурумунуң талазы-биле саналдарны база чугаалажып көрген.

«РСФСР-де чуртталга фондузун хуужулар дугайында» Хоойлу төлевилелин РСФСР-ниң Дээди Совединиң комиссияларынга, комитеттеринге, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге чугаалажып көөр кылдыр чорудуп бээрин шиитпирлээн.

Республиканың күрүне амыдыралының өске-даа айтырыгларын база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛДЫНГАН

Тыва АССР-ниң ажылчы чонунуң 1991-1992 чылдарда экономиктиг болгаш социал камгалалының кол угланыышкыннарының талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң болгаш профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң аразында дугуржулга чедип алдынган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар февраль 25-те дугуржулгага ат салып, ону күштүг болдурган.

Ук документ профэвилелдер биле республиканың чазааның аразында бир дугаар хүлээп алдынган документ боор турар. Ажылчы чоннуң экономиктиг болгаш социал камгалалын ап чорударының хемчеглери ында көрдүнген. Ийи таланың хүлээлгелерин болгаш кады кылып чорудар ажылдарын быжыглаан. Хемчеглерни боттандырып чорударының контролюн республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Экономика талазы-биле күркомнуң даргазы В. Б. Салчакка, профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Ч. С. Монгушка дааскан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

КӨРЖЕҢИН КОПТАРГАН

«Ак-Чыраа» совхозтуң бода мал бригадазы болгаш Чалааты хойжу бригадазы боттарында быжыглаттынган шефчилерлиг. Эрткен чылын мал чеминиң белеткелинде Ак Чыраа ортумак школазының коллективи (директору Андрей Базыр-оол) Чалаатының хойжу коданнарынга 46 тонна эки шынарлыг сигенни белеткежип берген. Хой кажааларын, чуртталга бажыңнарын чылыглап, септээринге улуг дузаны чедирген.

Совхозтуң контора аппаратының коллективи малчын Иван Кыргыстың, а механизаторлар — малчын Айлан-оол Дамчыттың, школа коллективи — хойжулар Каракыс Бадрааның, Ирин-оол Түлүштүң шээр мал кажааларының көржеңин коптарып, кодан девискээрлерин аштап арыглаан.

Найгын-оол ДАМДЫН.

ХРОНИКА

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар бистиң республикага неделя санында үнер «Чазак медээзи» («Правительственный вестник») солуннуң редакторунга Шомаадыр Дойлуевич Кууларны томуйлаан.

ЧЕР БОЛГАШ ООҢ ЭЭЛЕРИ

Саналдар,

бодалдар

БАЗА УДУР МЕН

Чер реформазынга хамаарыштыр чамдык эштер боттарының санал-бодалдарын солунга бижип, черни садар дээнинге шуут удур боор турар-дыр. Мен база ындыг мен. Шынап-ла, черни хуу өнчү кылдыр садар апаар чүве болза, аас-дыл, демисел-мөсилдежиишкин үнүп болгай. Ынчангаш черни садары дээрге биске шуут бүтпес херек-тир.

Тожу районну ап көрээли. Ол дээрге эң хөй балыктыг хемнер-хөлдерлиг, улуг өртектиг киш, диин, дырбактыг база сыын-мыйгактыг, ас-күзенниг районувус-тур. Ында черлик ивилер база өөр-өөрү-биле чоруур. Бо байлак булуңувусту шыдалдыг кижилер садып аптар чүве болза, канчаар бис? Шыдал-шинек чок кижилер байларга чүдүүр, оларның хелечиктери болур бис бе? Ол ышкаш Хемчик хемни алыылы. Ооң унунда база Барлыкта-даа чыжырганалыг үнер черлер хөй. Ону база бай-ла кижилер садып аппаргай.

Черни аренда-биле ажыглаза? Ынчалза-даа чогум ол чүл деп чүүлдү эки билбес боор-дур бис. Ол ышкаш кооператив, рынок системазы деп чүл, оларның кайызы ажыктыгыл, бөдүүнүл? Бо дугайында чүгле совхоз ажылчыннары эвес, харын специалистери, удуртукчулар безин эки билбес-тир. Бир чүвениң сураан дыңнай салза, эмин эртир элзеп болбас. Чүү-даа чүвени чоорту кылыр херек.

Мен бодум пенсионер-даа болзумза, «Барлык» совхозта хол-биле хлеб быжырар 8 кижи составтыг пекарняны ажыдып алган бис. Совхоз төвүнүң чурттакчылары сеткил ханып, бистиң хлевивисти күзелдии-биле садып ап турарлар. Пекарняны кооператив хевирлиг тургускан бис. Ажыткыны хол-биле былгавас, электрилиг хоюдукчу бар. Хүнде 500-600 булка хлебти быжырып тур бис. Ооң амданы аажок. Ам кээп совхозувус директору, РСФСР-ниң улус депутады В. С. Монгуш бистиң рынокче кирерин сүмелеп тур. Ынчанмас болза райпоже азы хлеб заводунче шилчидиптерин аазап тур. Райпога баарымга оттулар ыяш тыппазын чугааладылар. Одаар ыяш, электри чырыы бергедээр, автомашина ол чок, трактор база херек апаар. Ам канчаар бис, хаар апаар-дыр. Ынчап кээрге бис ышкаш, дем-күш-даа чок улус канчаарыл?

Таваа-Самбуу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

ЧЕМГЕРИКЧИВИСТИР

Ам чамдык эштер болза, черни хуу өнчүже шилчидер дээр-дир. Бистиң Тывада чер садып аптар «балдырлыг» кижилер нииити чоннуң 10 хуузундан көвүдевес-ле боор. Өг-бүле 10-20 гектар черни садып алган дижик, аңаа чүгле тараа, ногаа, картофель тарып ап болур. Бүгү черивисти улус үлежипкен-дир, артканнары кала аңнаар, балыктаар, кат-чимис чыыр, мал чеми белеткээрил?

Байлак Тывавыстың бүгү девискээрин — Тожудан Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тере-Хөл, Эрзин чедир черивистиң байлаан, бойдузувусту деңге ажыглаалыңар. Черни ажыглаарын чер-чер Советтери баш билзин! Ону чүгле камнаар, нерээ-хемчээлдиг ажыглаар херек.

Чер дээрге чемгерикчивис, неvис-тир. А ноzин кым садып чораан чүвел? Ынчангаш мээң саналым болза, черниң деңге ажыглаалыңар аккан аржаан сугларын, үнген эм оъдун, чечек-чимизин, ачы-буянын кады чет тиргилииниир. Оон өндүр чаагай аас-кежик чок. Ынчангаш черни хуу өнчү кылдыр шилчидип болур дээнинге удур мен.

Иван КОМБУ.
Культураның хоочуну.

Рынок үезинде чер ажыглалының дугайында чугаа-соот-ла хөй. Ынчалза даа бо талазы-биле билдинмес айтырыглар эвээш эвес. Чижээлээрге, совхозтуң ажылчыннары черни арендалап база садып-даа алыр эргелиг. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи ынчаар шиитпирлээн.

Ындыг болганда, бир өг-бүлеге чүнү барымдаалап азы ооң кежигүннериниң санын барымдаалап тургаш, черни үндүрүп, быжыглап бээр бе, чаа өг-бүле тутканнар канчаарыл? Черни быжыглаарының, эдилээриниң нормазы база өскерлип болур. Бо бүгүнүң уламындан көдээ Советтиң эргезинге курлавыр чер турар болза эки.

Черниң хемчээлинге хамаарыштыр база-ла чөрүлдээлер үнер чадавас. Чижээ, бистиң Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң чүгле тарылга шөлүн ажылчыннарның ортумак санынга үлээр болза, 140-150 гектар онаажыр, ол хөй бе азы эвээш бе?

Хамаатыларга черни канчаар ажыгладырының чурумун ыяк айыткан турар ужурлуг. Мал азыраары, тарылгага ажыглаары дээш тодарадыр. Ол черлерге аржаан суглар, наркотиктиг үнүштер, казар байлак тывылза канчаарыл? Ол ышкаш ук девискээрлеп, чоннуң аргыжары улуг-биче оруктар эрткен болза канчаарыл? Бир эвес ол черлерге арык-бута казар, мал чуур ванна, хой кыргыыр пункт тудар апарза, ону канчаар шиитпирлээрил? Черни бир өг-бүлеге, коллективте быжыглаанда, ооң иштинде хуу өнчү-даа кылдыр бергенде, оон үрелирин, черле эдилелин черниң ээзи — Совет билген, харыылаан турар ужурлуг.

Бистиң Тывага чер айтырыы онзагай боор турар. Ол нарын айтырыг. Ооң-на ужурунда боор. Компартияның республика комитеди база бөлүк депутаттар Тывага черни хуу өнчү кылдыр берип болбас деп кыйгырган. Шынап-ла, биске черни хуу өнчү кылдыр кажан-даа эдилевейн турган. Ам биске черни совхозтарга, колхозтарга база хуу кижилерге, коллективтерге быжыглаар апаар.

Ынчаарга ам коллективтер база хуу-даа кижилер эң эки черлерни алырын бодаар. Мынчап баарга канчаарыл? Хуу кижилерге немелде күш үндүргеш, болбаазырадып алыр черлерни үндүрүп бээр херек. Амгы үеде бисте черниң инвентаризациязы болуп турар, чер хуваалдазын ооң түңнелин барымдаалаар.

Черни өг-бүле бүрүзү албас болгай. «Хадың» совхоз Азуут деп черде 15 гектарны көдээ Советтиң чөпшээрели-биле бир хамаатыга бүгү назынында ажыглаары-биле берипкен. Ол аңаа малын кадарар, сиген кезер. Ынчалза-даа мен бодаарымга, мында бир эпчок чүве бар, чүл дээрге ол девискээрге ук совхозтуң ажылчыннары, пенсионерлер-даа шаандан тура малын азырап, сиген кезип ап келген. Оъттуг, суглуг болгаш суурдан ырак эвес чер. Чер алган хамаатының кожалары ам канчаарыл, өскээр көжер апаар бе? Тыва кижиге чүгле өөнүң орну эвес, харын кыштаг-хонаажының орну безин ыдыктыг эвес чүве бе? Ынчангаш черни бээрде аажок хынамчалыг болур херек. Чаңгыс аай ховушөлдү айтып бээрге база таарышпас. Чер үндүрүүдаглыг черден база ховушөлден аңгы-аңгы болуру чугаажок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, черни улуска өкпе-дарып чок кылдыр хуваап бээр херек.

РЫНОК ҮЕЗИНДЕ МЫНЧАЛЗА...

Чаргы-чаалы болбас кылдыр

Арат ажыл-агыйже шилчээн кижи демниин бодап, ха-дуңмазының, төрел-төрелдериниң чаңын тыртар. Шаандан тура ындыг болгай. Ынчангаш фермер, арат ажыл-агыйлыг кижи ада-өгбезиниң амыдырап чораан черин бодап, ажыл-агыйны хөгжүдер күзелдиг болур. Ооң аңгыда улустуң хуузунда черлериниң кызыгаарын ыяк шын доктаадыр апаар. Хову черлерге ыяштар тарып болур, кызыгаар кылдыр, ол ышкаш чайгаар бүткен кызыгаарларны — арга-арыгларны, даглар, чоогаларны, хемнерни, арык-бугаларны ажыглап болур.

Мындыг чүүлдерни база барымдаалап көрзе деп бодалдыг мен. Чижээ, каш төрел кижилер арат азы фермер ажыл-агыйлыг апарган дижик. Оларның чамдыктары ооржаны берип болур. Ынчап баар болза, ол бөлүктү (коллективти) торгаар, ийи, үш удаа ынчап баарга, черин хавырарынга чедир хемчег алыр.

Быдаргай ажыл-агый амгы үениң базымы эвес-ле болгай. Ынчангаш биске чоорту фермерлерниң, тараачыннарның каттыжыышкыннары, кооперациялар ассоциациязы туруп келир чадавас. Тывага тараачын ажыл-агыйны хөгжүдери база белен эвес херек. Ынчалза-даа бо талазы-биле мурнуку Тываның дуржулгазы бар-ла харын.

Бистиң совхозтарывыс 4-5 чыл болгаш тараа, сигенден чүгээр дүжүттү алыр, а хуу кижилерге черни берип каарга, херек ындыг белен өскерли бээри берге. Ажыглалында техниказы үрелиичел, артык кезектер тывылбас, ооң өртээ аар болур. Тываның агаар-бойдузу, чери-даа ынанныштыг эвес. Ынчангаш черни садып алыр, азы арендалаар улуска ооң хемчээли өске девискээрлерден хөй болур болза эки деп бодаар мен. Ам экономистерниң санап турары-биле алырга, бистиң Тывага бир кижиге айда 120 рубль негеттинер. Беш кижилиг өг-бүлеге чылда 7200 рубль херек. 1 тонна тарааның өртээ 300 рубль (оон хөй-даа боор болур) турда, 24 тоннаны саткаш, киирип алыр апаар-дыр. Ол хире тарааны бир гадан ортумаа-биле 8 центнер турда, 30 гадан ап болур. Өске чарыгдалдарны — үндүрүглерни, техника элендикчизин, өртээн санаваска ындыг-дыр. А амыдыраарынга безин ындыг, а рынок дээрге садып-саарары-дыр, ынчангаш садар тарааны канчап өстүрүп алырыл? Дүжүттүг бүгү аргаларны ажыглап турган, хуу улустар 4-5 катап улгаттырып болур аргалыг. Хөй немелде чарыгдалдар, чемишчидилге, күш херек. Бодап көөрге, биске мурнунга турган коллективтиг ажыл-агыйның хевири — МЧАЭ-лерни база тургузар болза ажырбас хевирлиг ийин. Оларда удуртур аппарат чок, ажылчыннарның кол нуруузу боттары-ла экономистер, бухгалтерлер, технологтар, садыгжылар болур ужурлуг. Соңгуп алыр чаңгыс удуртукчузу юридиктиг эргелиг болуп, күрүне-биле база өске организациялар-биле санажыр, керээ чарар апаар.

База бир бодалым бар: Тывада бичии тейден эгелээш, тайга-таңдыга чедир, арыктан эгелээш, хемнерге чедир, арт бүрүзү, хову-шөлдер аттарлыг. Оларның чамдыктары уттундуруп бар чыдар. Ынчангаш арат, кооператив ажыл-агыйында ол черлерниң аттары херек апаар. Ынчангаш оларның карта-чуруу, схемалар ажыл-агыйларга хамаанчок, арат ажыл-агыйларга, фермерлерге турар ужурлуг. Бо ажылды Москвада Төп геодезия эргелели деп турбайн, «Гипроземниң» Кызылда организациязынга чагыдып кылдырып ап болур. Кандыг-даа чажыт чүве чок, чөпшээреведи деп айтыышкын манап олурган херек чок.

Черге ёзулуг ээ тыптырга, ооң ажыглалы, беримчези улгадыр. Эрткен чылын «Хадың» совхозтуң Алдыы-Хүлбүс-Даш деп черге В. Заркевич деп кижи ажыл-агый-биле керээ чаргаш, черни суггарагаш, картофельден чаагай дүжүттү өстүрдү, совхоз хоозун чугаадан уштунмаан. А көрей эштерниң тараан арбузтарын орай күске чедир Тываның ол-бо булуңнарынга садып турду. Ынчангаш черивиске ёзулуг ээ болуп ажылдаалыңар. Рынок үезинде бот-башкарнып чурттаар, амыдыраар апаар. Ооң негелдези ындыг болгай.

Петр ИРГИТ.
Бии-Хем район.

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Чер кодекизиниң төлевилелин бүгү улус чугаалажып көөрү-биле солуннарда парлаан. Черге хамаарыштыр номчукчуларның чамдык чагаалары, санал-бодалдарын бөгүн парладывыс.

Чер дугайында бодал

ТАРААМ ТУРДА...

Тараам турда, тодугла мен, таңдым турда тандаш-ла мен. Ол дээрге чоргааралдың сөстери-дир. Тодугдогаа кижи чоргаар болбайн канчаар.

Ак сүт аймаан чеже-даа мактаар болзувусса, арбай далганы амданының, хоолулуунуң, шынарының талазы-биле хүндүткелдиг чемнерниң бирээзи. Ааржы холааш, саржаг-биле былгаан далган чиксенчиг-ле! Аякка ургаш, кырынче шай куткаш, саржаг салгаш, хөөдүп каан азы өремелиг чиңге-тараа кандыг ийик? Шуут-ла чаак суу сайыраар ийик чоп! Хугбайыраан, хувискаалчывыс аайлыг эвес: хойтпак тигерин хорааш, согааш, балавысты база уттуп бар чыткаш, рынокче шилчилге үезинде национал тыва чемниң дээжилерин, ооң янзы-бүрү кылыгларын арбыдадырынче эглип келгенивис черле демдеглексенчиг.

Кайы-даа суурда чаңгыс чер-чурттугларының амыдыралын сонуургап, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап чоруурлар хүндүткел, бүзүрелди дораан чаалап алыр. Ам оларның бирээзи-биле номчукчуларны таныштырыксадым.

Тыва далган, тараа бүдүрер бичии цехтиң дынын туткан кижи — Эзир-оол Чадамбаевич Ооржак. Ол алыс боду калбак мергежилдиң тракторист-механизатору. Кур-Чер суурга совхоз тургустунар чылын азы 1958 чылда Сүт-Хөл унундан көжүп келген.

Үш чыл бурунгаар тараа соктаар цех ажыдар деп чугаа суурга дыргын тарай хона берген. Ону амыдыралга боттандырарын Эзир-оол Ооржак электрик Эрес-оол Монгуш, каннакчы Хемчик Седип-оол олар-биле холга алгаш, далган соктаар дериг-херекселдерни МТМ-ге кылып кирипкеннер. Күжениишкин халас барбаан. Тыва далган станогу чогааттынган. Далган бүдүрер дериг-херекселдер депшилгелиг үе-шагның техниказынга үндезилеттинген. Тарааны согааш-биле шоннап, соктавас. Ону хоорарындан эгелээш, дээрбеге тыртарынга чедир бүгү чорудулгаларны шуптузун механизастап каан.

Ол дериг-херекселди чылдан чылче сайзыраңгайжыдып, эде кылып, элээн чаарткан. Ам арбайны шоннап, соктап каан соонда көөрге арыг тас, кылагар. Оон далганы аажок арыг.

Эзир-оол Чадамбаевичиниң шевер холдарының ачызында далган соктаар станоктуң иштики механизмнери эдиктирилге үезинде каш-даа катап чаартынып өскерилген. Далган тыртырар өйде чамдыкта күш четпейн баар азы каржаңның чуурлуру көвүдээр таварылгалар турган. Чүге дээрге ол дериглерде аай-дедир дескинип турар демир салааларда быжыглаан диштерниң дескиниишкини көвүдээрге тарааны чуура шавар чылдагааны ында болган. Мындыг хевирлиг үрелиишкиннерни дораан чайладып турар.

Тарааны газтыг отка хоорарын соксаткаш, ам ону Бичиижик Сандык, Александра Түлүш, Бүрүнмаа Салчак олар чуга демир суугуну ыяш-биле одап алгаш, хоорул турар. Эзир-оол Чадамбаевичиниң чугаазы-биле алырга, газка хоорган тараа аажок дески быжар. Бир улуг балон неделя дургузунда ажыглаттынып болурун база дыңнатты. Ынчалза-даа ону ынчаар ажыглавайн турар. Газ биле от салып ажылдаарының кайызы ажыктыгыл, кайызынга хөй чарыгдал үнерил деп чүвени ажылчыннар амдаа чедир санап албаан хевирлиг.

Э. Ооржак 3 ажылчыны биле кадыг хүнде ортумаа-биле 60-70 килограмм хире арбай далганын соктап үндүрүп турар.

Ажылчыннарның айда алыр акша-шалыңын сонуургадым. Анаа тодаргай харыы тывылбады. Бир килограмм соктаан далган дээш 50 көпеек төлээрин Эзир-оол Чадамбаевич тайылбырлады. Ынчаарга совхоз боду садып алыкчыларга бир килограммны 3 рубльге үндүр садып турар. Бир эвес олар хүнде 60 килограмм далган соктап алган болза 30 рубль ажылдап алыр азы бир кижиге онааштыр 7 рубль 40 көпеек. Совхоз 150 рубльди киирип ап, азы килограмм далгандаң-на 2 рубль 50 көпеектиң орулгазын ап турар.

Бо цехтиң ажылчыннары совхоз-биле керээ чаргаш, арендаже шилчип, бүдүрген продукциязының ёзулуг ээлери болуп, кымдан-даа хамаарылга чокка хостуг ажылдаарының оруун шилип алыр аргалыг. Олар чүгле арбай, кызыл-тас далганы бүдүрер эвес, чиңге-тарааны-даа соктаарынга дериг-херекселдерни эде дериптерин өөренип көргеннер. Арбайның чүгле далганын чииринден аңгыда, көжезин мүн чеминге хереглеп, оон база ажык-кончаа үндүрүп ап болур-дур. Тыва национал далган чиксеп, ону сураглаксап орарлар бар чадавас. Амданныг арбай далганы соктап турар черниң адрези: «Тиилелге» совхозтуң төвү — Кур-Чер суур.

Данзы САЛЧАК.

ЭЛДЕП ЧҮВЕ-ЛЕ-ДИР

Бо сөстерни «О-Шынаа» совхозтуң хойжулары Василий биле Анфиса Аракчааларга бүрүн хамаарыштырып болур. Малга 22 чыл болганнар. Оларның эки кылган ажылы элеп читпес. Эрткен чылын аренда ёзугаар ажылдааш, 100 хойдан 90 хураганны, бир хойдан 1.7 килограмм дүктү кыргаан, планындан 400 грамм хөй болган. Мурнунда чылдарда олар 90-дан 115 чедир хураганнарны чүске онаашты ап келген.

Аракчааларның бодалы делгем. Совхозу мал ажылдыг. А даарта хүн бар, ындыг болганда, келир үеде малды кым кадарарыл? Совхозунуң аныяктары, малчын кооперативтерни, арат ажыл-агыйны тургуссун, ол ышкаш улгады берген назылыг малчыннарны солузун деп, сураглыг бо кадарчыларның байгы-ла сагыжы ындыг улус чорду.

Чер дугайында Хоойлуга хамаарыштыр Аракчаалар база чугааладылар. «Черни кымга-даа садып болбас» диштилер. Ийе, кижи бүрүзү боду саналдыг, бодалдыг. Боларның ындыг-дыр. Чүге деп айтырарга оларның чугаалаар чылдагааннары-ла бар. Чөптүг-дүр. Оон аңгыда ССРЭ-ниң база Тываның-даа адынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередип олурдулар.

Василий Александрович биле Анфиса Түлүшовна амгы үеде 500 ажыг кыс хураганнарны кадарып турар. Күш-деңгели хүр, чаагай чорду. Хайыраканның Чарык-Аксы деп черде кыштагда турар өг-бүле чорду. Чараш-даа оран. Те-чүңма, дырбактыг турлаа. Хайыракан-даа, дуран четпес Орукку шынаазы, Таңды сыннарындан шурап бады келген Хоолу хем, шынап-ла, магалыг. Кышкы аяс хүнде байырымныг-ла чыдыр. Кыштагның арыг-силиин, чурумнуун! Чунар-бажыңы, кажаа-хоразы, дузалал тудуглар меңээ дыка-ла таарышты. Хомудап-ла турар чүүлү — электри мотору үрелген. Ону кылып, септеп бээр кижи саадаан.

Эки кижи черле ачылыг. Анфиса Түлүшовна ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады турган, совхоз төвүнге — Деспең суурга ортумак школаны туттурган.

Боттарының кызымак күш-ажылы, төлептиг аажы-чаңы-биле Аракчаалар төрээн черин каастап, ону алдаржыдып чоруурлар. Ынчангаш совхозтуң, суурнуң-даа төөгүзүнге оларның адын өөрүп четтиргениниң, хүндүлелдиң демдээ кылдыр чүге арттырып болбазыл? Чүү-даа чүве төөгүлүг, уктуг. О-Шынаага совхозту тургузарынга Анфиса биле Василий Аракчаалар улуг үлүүн киирген. Ону ам хөгжүдүп чоруур кижилер-дир. Хойжу бригаданы-даа оларның ады-биле адап болгай. Солун ышкажыл. Хүндүткел-дир. Күш-ажылчы чаңчылга аныяктарны кижизидер болгай. Ынчангаш черле суур бүрүзүнге совхозтуң, (колхозтуң) төөгүзүн көргүзүп, музейден тургузуп алыр болза дыка-ла эки болур-дур ийин, төөгү аан.

Сураглыг малчыннар орден-хавыяаларлыг. Ажылюжиниң дуржулгазының дугайында чугаалаар, көргүзер чүүлдери-ле хөй. Дески чүве турар эвес. Олар ажыг-шүжүгте-даа таварышканнар. Ону база үлешпес аргам чок. Малчыннар амыдырал-чуртталгазының дугайын чугаалап олура, алды ай дургузунда удуртукчулары, специалистер-даа келбээнин дыңнаттылар. Элдеп чүве-ле-дир. Малчыннарның амыдырал-чуртталгазынче улуг кичээнгейни салыр дугайында доктаал-шиитпир-даа бар-ла болгай. Ону «О-Шынааның» удуртукчулары билбес эвес, билир. А бригаданың малчыннарынга суг сөөртүп чедирер Алексей Араажыңы, почтачы Лариса Седен-оолду, мал эмчизи Вячеслав Санчатты олар мактады.

«О-Шынаа» совхозтуң удуртукчулары чүгле ол бригадаже эвес, харын нииити малчыннарже сагыш салыр боор деп идегедим. Автомагазин ам үш ай дургузунда анаа турар, үрелген. Ону септээрин кым-даа бодавайн турар хире. Малчыннардан чүгле ажылдаңар, эккелиңер, дужааңар-ла дээрге кайын тааржыр. Чөптүг эвес апаргай.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

Ажыглап турарывыс бо-дур

ДҮЖҮДҮВҮС КАЙЫ ХИРЕ БОЛГАНЫЛ?

Ие-черни канчаар камнаар, ажыглаар болдур бис — дүжүт ындыг болур. Ынчаарга чамдыктар 1990 чылда республикага агаар-бойдустуң байдалы чер ажылынга берге, каан-халыын болган деп чылдагааннаар чадавас. Ынчалза-даа чавыс дүжүттүң кол уржуу ында эвес, черни канчаар ажыглап турарывыста.

Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң медээзин ёзугаар алырга, эрткен чылын бисте тарылганың нииити шөлү 282,8 муң гектар болган. Ол дээрге 1989 чылда турганындан 10 муң гектар эвээш. Оон иштинде тараа культураларын 146,3 муң гектарга тарааш, бир гектардан ортумаа-биле 4,6 центнерни ажаап алган-дыр бис. Ол болза мурнунда чылдаазындан 3,2 центнер эвээжээн.

«Шынга» парлаттынган соонда

ЧИГИР-СИГЕН—МАЛ ЧЕМИ БОЛГАШ ЭМ

Ол үнүштүң тыва адын тыппайн шаг болдум. Тывада ындыг үнүш өзүп үнүп турар деп эртемден кижилерниң чамдызы безин билбес боор чорду. Улуг назылыг кижилер айтып бердилер. «Чигир-сиген» деп. Ооң орус ады «солодка», а эртем ады «Уралензис». Бо үнүштүң дугайында сонуургай бээр эртем ажылдакчылары, чер ажыл-агыйының тускай эртемниглери, мал ажыл-агыйының удуртукчулары бар болза, чигир-сигенни Тывага хөйү-биле өстүрүп болурун өөренип көре-ле бээр боор он дээш, бо чүүлдү бижиир деп шиитпирледим. Оларның бирээзи республиканың Агроүлетпүр эвилелинде ажылдап турар зоотехник Көгел Иргит-ле боор деп бодаардыр мен. «Черлик медээни тарыыр» деп чүүлдү 1990 чылдың декабрь 19-та үнген «Шын» солунга парлаан кижи. Оозун бодаарга, мал чеми болур бедик дүжүттүг үнүштү шилиир, тарып өстүрер деп бодал ол кижиде бар.

Чигир-сиген дугайында бижииршиниң мурнунда мындыг чүүлдү демдеглексеп каардыр мен. Бир эвес чигир-сигенни Тывага тарып өстүрүп болурунуң аргаларын шиничилеп, ону хөйү-биле тарып өстүрүп болур чүве болза, бистиң республика «ийи койгунну адып ап» болур. Ол дугайында Улаанбаатар хоорайга ужурашканым узбек эртемденнерден оларның меңээ бергени номнарындан билип алдым.

Чигир-сиген (солодка) кончуг дүжүткүр үнүш чүведир. Узбекистанның кургаг ховуларынга ону тарып өстүргеш, баштайгы чылда-ла дүжүдүн ап болур. Бир эвес чигир-сигенни дазылдарын олуртуп, тарыыр чүве болза, баштайгы чылында-ла га бүрүзүнден 50-70 центнер ногаан массаны ажаап ап, ону мал чеми кылдыр ажыглап болур. Ийи дугаар чылдан эгелээш га бүрүзүнден 350-400 центнер ногаан массаны берип эгелей бээр.

Чигир-сиген хөй чылдыг үнүш. 4-5 чыл эрткенде ооң дазылдары быжа бээр. Ынчан ону казып алгаш, кургаткаш, эм кылдыр ажыглап болур. Ооң эм ужурдузазын бижээш-даа канчаар, кым сонуургаар болдур, ол дугайында библиотекала бар номнардан билип алыр-ла ыйнаан. Ынчалза-даа чаңгыс мону демдеглеп каайн. **Чигир-сигенниң дазылдарын бистиң чуртувус даштыкы чурттарга валютага садып турар. Чигир-сигенниң чер кырында сывы бедик дүжүттүг мал чеми, а дазылы алдын өртектиг эм оът боорга,** моолдар совет биологтарны чуртунче чалап, мал чеми өстүрүп ап, алдын өртектиг эм дазыл казып ап, база-ла «ийи койгун адып алыр» деп ыланып турарлар. Чигир-сигениниң дазылы глициррин дээр кислота, глюкоза болгаш сахароза дээш, өске-даа бүдүмелдер-биле кончуг байлак. Бүгү-эвилелдиң «Союзлакрица» дээр каттыжышкыны чигир-сигенниң дазылдарын Англия, Япония, АКШ, Бирма дээш өске-даа чурттарже валютага садып үндүрүп келген. Делегейде бо эм үнүштүң дазылы бедик үнелиг боорга, бистиң чуртувус чигир-сигенни тарып өстүрерин көвүдедир деп планнап турар.

Чигир-сиген кайда үнүп турар болдур, ону анаа хөйү-биле тарып өстүрүп болур деп, узбек биолог Мирза Абдула Бадалов чугаалап олурду. Бир эвес ол үнүш Тывада өзүп турар болза, ону хөйү-биле өстүрүп болур деп быжыг бодалдыг кижи чорду. Узбекистанның байдалынга чигир-сигенни чер-чери-биле тарып өстүрерин чогуур байдал чок деп хомудады, чүге дээрге ногаа, чимис, хөвөң дээш өске-даа культуралар черни колдады ээлээн. Мал чеми кылдыр ажыглаары-биле хөй чылдыг сигенни тарып өстүрүп турар черлерге чигир-сигенни (солодка) тарыыры кончуг таарымчалыг. Оозун бодаарга, бир эвес үнери эки болза, чигир-сигенни Тывага хөйнү тарып өстүрүп болур ышкажыл.

Ону тараан черниң хөрзүнүнүң шынары база экижиир, колдуунда составында дус көвүдээн «хөрзүннүг черлерде тарып турар. Чигир-сигенниң дазылы дыка быжыг болгаш черже аажок ханылап кирер үнүш. Ону тарааның ийиги чылында-ла дазылдары 180-240 сантиметр черже ханылап, суг чыдар каъттарже чоокшулай бээр. Ынчангаш кандаашкынга кончуг шыдамык үнүш. Бир эвес суггарар болза, дүжүдү улам бедиир. Ону хөлүн эрттир база суггарып болбас. Чигир-сигенни суггарарының өй-чижээн эртемденнер тодараткан. Бир эвес ооң дазылын эм кылдыр ажыглавас, а сывын мал чеминге ажыглаап дээр болза, ону сырый кылдыр тарып өстүрер. Ынчан ол сырый кылдыр үнгеш, бок үнүштерге белек алыспас. А ооң чер кырында уну дыка бедий бээр. Чигир-сигенниң (солодканың) чогум-на бо шынарлары дээш ону Ортаакы Азияда, Амударья, Сырдарья чоогунда элезинниг черлерде тарып өстүрүп турары ол. Мал ажылдыг черлерге чигир-сигенни тарып өстүрер болза, дыка ажыктыг боор. Тывада чигир-сиген үнүп турар чүве болганда, ону бистиинге тарып өстүрер талазы-биле шенелделерни чорударын черле артык эвес.

Узбек биолог Мирза Абдула Бадалов чигир-сигенни тарып өстүрер талазы-биле арга-дуржулганы чорудуп, эртем адын камгалап алган кижи. 1972 чылда моолдар чигир-сигенни Моолга тарып өстүрер талазы-биле дузаны көргүзерин дилээннер. 1987 чылдан эгелеп, ол Моолдуң Баянхонгор аймааның Богд сумузунда дуржулга ажылдарын чорудуп турар. Чигир-сигенни Моолга тарып өстүрүп, ооң дазылдарын эм кылдыр, сывын мал чеми кылдыр ажыглап болурун шенелделер көргүскен. Эртемден ол ажылын Моолга ам-даа уламчылаар. Бир эвес тывалар чигир-сигенни (солодканы) тарып өстүрер талазы-биле сонуургалдыг болур болза, күзелдиим-биле дузалаар мен, харын-даа чигир-сигенни өстүрүп болур черлерге арга-дуржулганы чорударынга бодум чүткүлдүг мен деп, Мирза Абдула Бадалов чугаалаан орду. Чигир-сиген (солодка) дугайында Тывага дыңнадырын аазаан кижи мен. Ынчангаш бо чүүлдү бижидим. Зоотехник Көгел Иргит ышкаш кижилер чигир-сигенни мал чеми, харын-даа дазылдарын эм оът кылдыр чыып, садып-саарар деп сонуургалдыг болза, Абдула Бадаловтуң адрези бо: **700043 Ташкент хоорай, Узбек ССР-ниң ЭА-ның Ботаника институду Мирза Абдула Бадаловка. Телефоннарының дугаарлары: 62-70-65, 62-70-85.**

Менде чигир-сиген (солодка) дугайында оон эртем диссертациязының авторефераты биле чигир-сигенни тарып өстүрер талазы-биле аргаларының ному бар. Бир эвес Тываның эртемденнери, агрономнар, зоотехниктер ажыл-агыйларның удуртукчулары сонуургай бээр болза, оларны берип болур мен.

Чигир-сиген азы солодка. Мал чемин хөйнү белеткеп алырының бир курлавыры мында эвеспе?! Бо үнүш дугайында агрономнар дээш өске-даа кижилер дыңнаан чадавас. Оларның санал-оналдары кандыгыл?

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр).

ТЫВАНЫҢ ПРОФЭВИЛЕЛДЕРИ

№ 2 (10). ФЕВРАЛЬ. 1991 ч.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң организастыг тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының ДҮРҮМҮ

I. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели — республиканың адырлар аайы-биле профэвилелдерниң, аңаа хамаарышкан профэвилел организацияларының, профкомнарының ажылчы чоннуң профессионал-күш-ажылчы, социал-экономиктиг болгаш өске-даа эргелерин болгаш сонуургалдарын камгалаар талазы-биле оларның күжениишкиннерин каттыштырар болгаш ол талазы-биле ажылын таарыштырары-биле тургустунган эки тураның эвилели.

Чөвүлел күрүне болгаш ажыл-агый органнарындан, политиктиг болгаш хөй-ниитиниң организацияларындан хамаарылга чок, оларга отчёт бербес болгаш оларның контролюнга турбас, олар-биле харылзааларын дең эргелиг чорукка үндезилеп чорудар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва Совет Республиканың конституцияларынга болгаш бо Дүрүмге хамаарыштыр совет хоойлуларга таарыштыр боттандырып чорудар.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели — чурттуң профэвилел шимчээшкининиң чарылбас кезии, ажылчы чоннуң чаңгыс аай сонуургалынга үндезилээш ону быжыглаарынга идепкейлиг киржир.

Чөвүлел бодунуң ажыл-чорудулгазын дараазында принциптерге организастап чорудар:

— Чөвүлел кежигүнүнге эки тура-биле кирери болгаш оон хостуг үнери;
— кежигүннериниң дең эргелиг болуру;
— чөвүлел кежигүннериниң бодунуң ажыл-чорудулгазынга бот-тускайлаң болуру;
— чөвүлелдиң, соңгулдалыг төп органнарының сорулгаларын боттандырарынга кежигүн организацияларның чаңгыс эп-сеткилдиг болуру;
— чөвүлелдиң удуртукчу органнарының ажылынга демниг болгаш ажык-чарлыг чорук, кежигүн организацияларга оларның отчёттуг болуру;
— эвээш кезииниң саналдарын, бодунуң камгаланыр эргезин болгаш туружун камгалаар талазы-биле ооң эргелерин хүндүлээри.

Чөвүлелдиң соңгулдалыг органнарының шиитпирлери профэвилелдерниң адырлар аайы-биле уставтарынга, кежигүн организацияларның эргелеринге болгаш сонуургалдарынга удурланышкак болбас ужурлуг.

II. ЧӨВҮЛЕЛДИҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Чөвүлелдиң сорулгаларын, ажыл-чорудулгазының принциптерин чүүлдүгзүнүп, деткиир, кежигүн дагывырын төлээр адырлар аайы-биле профэвилел организациялары, профэвилелдерге хамааржыр организациялар чөвүлелдиң кежигүннери болуп болур.

Кежигүн организацияларның эргелери болза:

— чөвүлелдиң органнарының кады ажылдаарының шиитпирлерин ажылдап кылырынга бодунуң төлээлекчилерин дамчыштыр киржир;
— соңгулдалыг органнарның ажыл-чорудулгазынга контрольду боттандырар;
— профэвилелдиң ажыл-чорудулгазының янзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле чөвүлелдиң органнарынче айтырыгны тургузар болгаш оон чогуур дузаны болгаш деткимчени алыр;
— профэвилелдер чөвүлелиниң удуртур органынга болгаш конференцияларынга көөрү-биле документилерниң төлевилелдерин киирер.
— бо Дүрүмнү удуртулга болдурбушаан, кежигүн организациялар чөвүлелдиң ажыл-чорудулгазын деткип турар;
— бо Дүрүмде хүлээп көрдүнгенин ёзугаар чөвүлелдиң соңгулдалыг органнарының шиитпирлерин күүседир, херек апарган таварылгада чөвүлелдиң удуртур органынга бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайын дыңнадыр.

Ажылчы чоннуң профэвилел кежигүнү болуп турарының талазы-биле кежигүн организациялар бот-боттарын билчир болгаш бир профэвилелден өскезинче шилчип турар үеде ону камгалап арттырар.

Чаа кежигүн организацияларын чөвүлелдиң пленуму оларның шиитпирлеринге болгаш бижимел билдириишкиннеринге үндезилээш, хүлээп алырын боттандырар.

Сан-хөөнүң болгаш эт-херекселдиң байдалдарын тодарадыр ужурлуг чөвүлелге үш айдан эвээш эвес хуусаа иштинде ол дугайын дыңнаткаш, кежигүн организация профэвилелдер чөвүлелинден эки тура-биле үнүп болур.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң принциптерин сагывайн турар азы ооң сонуургалдарынга болгаш сорулгаларынга таарышпас ажылды чорудуп турар кежигүн организациялар чөвүлелдиң кежигүнүнден үндүртүп болур. Кежигүнден үндүрер дугайында шиитпирни чөвүлелге чажыт бадылаашкын-биле ол чөвүлелдиң кежигүннериниң үштүң ийи кезии бадылаан таварылгада хүлээп алыр. Чөвүлелден үндүрткен кежигүн организация Тываның профэвилелдер чөвүлелиниң конференциязынга хомудал киирер эргелиг.

III. ПРОФЭВИЛЕЛДЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ОРГАННАРЫ

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң дээди органы болза, чөвүлелдиң беш чыл дургузунда бирден эвээш эвес катап чыылдырары конференция болур. Конференцияга киржирлериниң саны, соңгулдалар эрттирериниң чурумун профэвилелдер чөвүлели тургузар. Бир эвес кежигүн организацияларның үштүң ийи кезии киржип турар болгаш аңаа соңгуткан делегаттарның үштүң ийи кезии ында келген болза, конференцияны бүрүн эргелиг деп санаар.

Конференция:

— чөвүлелдиң болгаш ревизия комиссиязының ажыл-чорудулгазының отчёттарын дыңнаар;
— чөвүлелдиң ээлчеглиг сорулгаларын болгаш ооң ажыл-чорудулгазының угланыышкыннарын тодарадыр;
— чөвүлелдиң организастыг тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының Дүрүмүн, ревизия комиссиязының дугайында Дүрүмнү бадылаар болгаш оларга өскерилгелер киирер;
— чөвүлелдиң кежигүннериниң бүрүн эргелерин бадыткаар;
— чөвүлелге отчёттуг профэвилелдер чөвүлелин, чөвүлелдиң даргазын, ооң оралакчызын соңгуур болгаш оларны шилиишкинниг байдалга ажылдан хостаар азы солуур талазы-биле эргени чөвүлелге бээр.

Соңгулдага киришкен делегаттарның чартык кезиинден хөйү кворум чедер болза, олар дээш бадылаан болза, конференцияны бүрүн эргелиг деп санаар.

Ээлчег чок конференцияларны чөвүлел азы ооң кежигүн организацияларының үштүң бириниден эвээш эвес кезииниң негелдезин ёзугаар чыылдырар.

Профэвилел шимчээшкининиң өйү келген айтырыгларын чугаалажып көөрү-биле чөвүлелдиң шиитпирин ёзугаар профэвилел активиниң хуралдарын эрттирип болур.

Конференциялар аразының үезинде удуртур орган болза, профэвилелдер чөвүлели (пленум) болур. Ында кежигүн организациялардан беш-беш төлээлекчи, профэвилелдерге хамааржып турар организациялардан болгаш профкомнардан бир-бир төлээлекчи кирип турар. Чөвүлелге төлээлекчилер соңгуурун, ол ышкаш оларны дедир кыйгыртырын болгаш солуурун кежигүн организацияларының хуралдарынга, конференцияларынга, пленумнарынга шиитпирлээр. Профэвилелдер чөвүлелиниң составынга чөвүлелдиң даргазы болгаш дарганың оралакчызы кирер.

Чөвүлелди дарга удуртур, а ол чокта — оралакчы удуртур. Олар — чөвүлелге отчёттуг.

Кежигүн организацияларның үштүң бириниден эвээш эвес кезииниң азы чөвүлелдиң саналы-биле дарганы болгаш ооң оралак- хостап болур. Бир эвес чө- чызын албан-дужаалындан вүлелдиң кежигүннериниң үштүң ийи кезиинден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза, шиитпирни хүлээп алдынган деп санаар.

Конференцияларга болгаш чөвүлелдиң хуралдарынга бадылаашкынның хевирин (ажык азы чажыт) конференцияның делегаттары, чөвүлелдиң кежигүннери тодарадыр.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели:

— эвилел аразының конференцияларының шиитпирлериниң күүселдезин организастаар;
— эвилел аразының сорулгаларын шиитпирлээринге кежигүн организацияларның ажыл-чорудулгазын таарыштырар болгаш каттыштырар;
— совет, күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарга ажылчы чоннуң болгаш кежигүн организацияларның эргелерин болгаш сонуургалдарын илередир болгаш камгалаар. Ол сорулгаларны боттандырарынга боттарының бүрүн эргелерин ажыглавышаан, ажылчы чоннуң эргелерин болгаш сонуургалдарын үреп турар профэвилелдерниң эргелериниң дугайында хоойлуларга, коллективтиг күш-ажылчы чөрүлдээлерге, күш-ажылчы болгаш чуртталга хоойлужудулгазынга, күш-ажыл камгалалының дүрүмнеринге, социал страхованиеге таарышпас шиитпирлерин солуур, оларны ажыглаарын соксадыр азы ол шиитпирлерге өскерилгелер киирер дугайында совет, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарга бодунуң негелделерин киирер;
— күш-ажыл камгалалының, амыдыралдың, кадык камгалалдың болгаш культураның айтырыгларының талазы-биле саналдарын Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязынга (РХПФ), күрүне эрге-чагыргазының болгаш эрге-леп-башкарылгазының эвилел, республика болгаш тус черде органнарынга киирер, хоойлу үндүрер болгаш өске-даа нормативтиг документилерге, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң планнарынга оларны боттандырарын чедип алыр;
— амыдыралдың болгаш күш-ажылдың байдалдарын, эмнелге, садыг, амыдырал хандырылгазының байдалдарын экижидеринче угланган, социал чөптүг чоруктуң принцивин тургузарының, бойдус камгалалының талазы-биле таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган шиитпирлерни республиканың Министрлер Чөвүлели-биле кады хүлээп алыр болгаш дугуржулгаларны чарар;
— тус черниң бюджедин болгаш тускай сорулгалыг үндүрүлгелерни, аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарынга фондуларны ажыглаарынга, чуртталга бажыңнарын болгаш социал-амыдырал объектилерин тударынга болгаш хуваарынга, барааннарга болгаш аъш-тура чагирилгезинге, өртектерни болгаш тарифтерни тургузарынга социал чөптүг чорукту чедип алыр;
— чоннуң орулгаларының болгаш уругларның херегле барааннарынга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге өртектер өзүлдезиниң көргүзүглериниң аразынга хамаарылганы таарыштырар талазы-биле саналдарын киирер;
— кежигүн организацияларның тургузуп турары чептиг негелделерин деткиир, референдумнарны (чугула айтырыгны бүгү чонга чугаалаштырып, бадылаашкын) эрттирер дугайында айтырыгны тургузар, митингилерни, манифестацияларны, массалыг информацияның чепсектеринге материалдарны организастаар, ажылчы чоннуң эргелерин болгаш сонуургалдарын камгалаары-биле хоойлуда көрдүнген өске-даа чүүлдерин, ол ышкаш забастовкаларны ажыглаар;
— ажылчы чоннуң болгаш оларның өг-бүлелериниң кадыкшылының байдалын улам экижидериниң, ону улам кал-бартырының талазы-биле адырлар аразының кылып чорудар ажылдарын боттандырар;
— профэвилелдерниң курорт, турист, күш-культура, спортчу организацияларының ажыл-чорудулгазын таарыштырар, уругларның дыштанылгазын болгаш кадыкшыдылгазын организастаарынга кежигүн организацияларга дуза чедирер;
— профбюджеттен болгаш күрүнениң социал страхованиезиниң бюджединден аңаа тускайлаан акша-хөреңгини чарыгдаарынга баш миннир;
— адырлар аразының айтырыгларынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле ажылчы чоннуң болгаш кежигүн организацияларның чагаалары болгаш айтырыглары-биле ажылды чорудар;
— чөвүлелдиң кежигүнүнде турар профэвилел кежигүннеринге эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле халас дуза көргүзер, хоойлу-дүрүм айтырыгларының талазы-биле консультацияларны кылып бээр;
— кежигүн организацияларга методиктиг, организастыг, консультативтиг болгаш хоойлу-дүрүм талазы-биле дузаны чедирер, профэвилел кадрларын болгаш активти өөредириниң талазы-биле өөредилге-методиктиг төптүң ажылын углап баштаар;
— кежигүн организацияларның аразында маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээр;
— ажылчы чоннуң эрге-ажыынга таарыштыр ажылды чорудуп турар ажылчын шимчээшкини-биле, хөй-ниити каттыжыышкыннары-биле болгаш партиялар-биле демниг хөделиишкиннерни кылыр;
— эвилелдиң болгаш автономнуг республикаларның профэвилел төптери-биле чурттуң өске-даа девискээрлери-биле кады ажылдаар;
— даштыкы чурттарның профэвилел организациялары-биле харылзааларны деткиир, тургузар;
— бодунуң ажыл-чорудулгазының болгаш аңаа көрдүнген акша-хөреңгини чарыгдап турарының дугайын кежигүн организацияларга болгаш профэвилел кежигүннеринге дыңнадыр;
— чөвүлелдиң хамаарылгазында турар организацияларның ажыл-чорудулгазын уштап баштаар;
— чөвүлел болза, кежигүн организацияларга отчёттуг болур болгаш херек апарган үеде чыглыр. Чөвүлел кежигүннериниң чартыындан хөй кезии ында олуржуп турар болза, ону бүрүн эргелиг деп санаар. Соңгулдага киришкен кежигүннерниң хөй кезии кворум чедер болза, бадылаанда чөвүлелдиң шиитпири хүлээп алдынар;
— чөвүлелдиң даргазының киирип келгениниң ёзугаар ооң бүрүн эргезиниң үезинде чөвүлелдиң ажылын харыылаар аппараттының структуразын болгаш штаттарын бадылаар;
— чөвүлелдиң ажылдакчыларын ажылга бадылаар болгаш ажылындан хостаар, оларның ажыл-чорудулгазын углап башкарар.
— чөвүлелдиң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының талазы-биле айтырыгларны улам хандыр ажылдап кылыры-биле болгаш тускай сорулгаларны шиитпирлээри-биле херек апарган таварылгада чөвүлел кежигүннеринден, улус ажыл-агыйының тускай эртемниглеринден болгаш профэвилел активинден тургустунган комиссияларны (ажылчын бөлүктерни) тургузар болгаш оларны акшаландырар.

Профэвилелдер чөвүлели бодунуң хуралдарының аразында ажылды удуртуру-биле дарга, ооң оралакчызы, адырлар аайы-биле комитеттерниң болгаш өске-даа кежигүн организацияларның төлээлекчилериниң президиум кежигүннери кирген составтыг чөвүлелдиң президиумун соңгуп алыр.

Бир эвес президиум кежигүннериниң чартык кезииниден хөйү ында киржип турар болза, президиум хуралын бүрүн эргелиг деп санаар.

Профэвилелдер чөвүлелиниң ревизия комиссиязы чөвүлел-биле кады ынчан ол-ла хуусаада тургустунар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын ревизия комиссиязының дугайында Дүрүмге үндезилеп чорудар. Ревизия комиссиязының даргазы (ол чок турда ону солуур кижи) чөвүлелдиң ажылынга чөвүлээр эргелиг киржир.

IV. ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ АКША-ХӨРЕҢГИЗИ БОЛГАШ ЭТ-ХЕРЕКСЕЛДЕРИ

Чөвүлел болза, бодунга хамаарышкан акша-хөреңгини болгаш эт-херекселдерин боду баш миннип аайлап башкарар.

Чөвүлелдиң акша-хөреңгизи кежигүн болгаш өске-даа дагывырлардан тургустунар. Чөвүлелдиң шиитпирлеп турары чогуур сорулгаларга хамаарыштыр ол чөвүлел чыл санында-ла кежигүн организациялар-биле дугурушканын ёзугаар тодаралып турар болгаш ол акша-хөреңги ажыл-агыйжы чорудулгаларның орулгаларындан база кирер. Чөвүлелдиң акша-хөреңгизи ооң бадылаан сметазын ёзугаар чарыгдаттынар. Чөвүлел болза юридиктиг орган болур.

Ол — таңмалыг, банкыларга агар санныг.

V. ПРОФЭВИЛЕЛДЕРНИҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫН СОКСАДЫРЫ

Профэвилелдерниң ажыл-чорудулгазын ооң конференциязының шиитпирин ёзугаар соксадып болур. Бадылаашкынга киришкен делегаттарның үштүң ийи кезии ол дээш бадылаашкынын берген болза, кворум чедер турда, шиитпир хүлээп алдынган деп санаар. Профэвилелдер чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазы соксаан таварылгада, конференцияның шиитпирлээни сорулгаларга ооң акша-хөреңгизин болгаш эт-херекселин ажыглаар.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң эвилел аразының XIX конференциязының ийиги ээлчээнге бо Дүрүмнү хүлээп алган болгаш бадылаан.

ЧАА СОЛУН — «ПРОЛОГ»

Чаа республика солуну «Пролог» үнүп эгелээн. Ол солун янзы-бүрү мергежилдиң, назы-харның, эртем-билииниң талазы-биле-даа кижилерге, улуг хоорайларның, ажылчын болгаш көдээ суурларның номчукчуларынга бараан болур. А бир эвес ажыы-биле чугаалаар болза, Россияның бүгү номчукчу чонунуң солуну болур!

Неделя санында үнер бо чаа солун чуртта болгаш делегейде болуп турар кол-кол болуушкуннар-биле номчукчуларны чүгле таныштырар эвес, а хамыктың мурнунда — россиялыларның амыдыралчы эрге-ажыын камгалаар дээш туржур, чаа-чаа бергелерге — бүдүрүлгечи, саң-хөө, аъш-чем болгаш амыдыралчы — бергелерге удур оларның туружунга дузалажыры.

«Прологтуң» салган кол сорулгаларының бирээзи — ажылчы чоннуң үнү болуру болгаш Россияның Хамаарышпас профэвилелдериниң индири болуру. Ол — эрге-чагырга органнарындан, политиктиг партиялардан болгаш идеологияның политиктиг программазындан боттарының хамаарылга чогун херек кырында көргүскен профэвилелдерниң талазында турар. Ындыг профэвилелдерниң бүдүрүлгелерде, республиканың хоорайларында болгаш областарында ажыл-чорудулгазының дугайын бо солун номчукчуларынга чугаалап бээр. Ол ышкаш, чазактың хүлээп ап турары доктаалдарынга профэвилелдерниң хамаарылгазының дугайын, профэвилелдерниң негелделериниң болгаш оларның массалыг хөделиишкиннериниң дугайында, ниитизи-биле ажылчы чоннуң эргелери дээш хамаарышпас профэвилелдерниң демиселиниң дугайын бо солун бижиир.

Республиканың янзы-бүрү районнарында чурттап турар ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларының тус-тус өг-бүлелериниң амыдыралының байдалын «Пролог» доктаамал анализтээр болгаш ол дугайын Россияның чазаанга болгаш РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязынга дыңнадып турар.

Чурттуң рынокче шилчилгезиниң бо берге үезинде «Пролог» солун кижилерге ёзулуг дузалакчы, сүмелекчи болур: чижээлээрге, ажыл чок арткан кижиниң эргелериниң болгаш магадылалдарының дугайын аңаа чугаалап бээр. Ол ышкаш чаа ажыл тып алырынга, чаа мергежил чедип алырынга аңаа кым дуза чедирер ужурлугул, эрге-чагырганың тус черде органнарындан азы бодунуң профэвилелинден кижи чүнү негеп ап болур эргелигил дээр дугайында тайылбырны бээр апаар. Бодунуң «хууда херээн»: бажыңынга дааранылга мастерскаязын азы амыдыралга ажыглаар техниканы септээр черни, кежээ ажылдаар модалар ательезин азы телефон дамчыштыр эмчи консультациязын организастаары ышкаш ажылдар кылыр күзелдиглерге практиктиг сүмелерни «Пролог» доктаамал парлаар.

Бистиң профэвилел ажылдакчыларывыста рынок экономиказының үезинде канчаар ажылдаарының дуржулгазы эвээш, а ол дугайында улуг дуржулга Барыын чүктүң профэвилелдеринде онон чылдарда чыгдынган болганда, чуртта ажылдаар черлериниң санын дыка өстүрүп турар профэвилелдерниң ажылга тургузар бюроларының даштыкыда ажылы-биле, профэвилел кооперативтериниң болгаш үүрмек бүдүрүлгелериниң ажылы-биле номчукчуларны «Пролог» таныштырарын планнап турар.

Неделя санында үнер «Пролог» солун номчукчуларның сонуургалын өөренип көөр апаар. «Сударыня» деп арын — херээженнер айтырыгларынга, «Аныяк Россия» деп арын аныяк номчукчуларга бараан болур. «Кижи» деп клубка — амыдырал-чурттаарының айтырыгларын — эмчилерниң психологтарның, Чөөн чүк аргазы-биле эмнээр специалистерниң эм чокка сегип эмнээриниң дугайында практиктиг сүмелерин парлап эгелээр. «Алекс» деп фирманың херектеннер истеп тыварының талазы-биле эң арга-дуржулгалыг кижилери бодун «берге» таварылгаларда канчаар ап чоруурунуң дугайын «Прологтуң» номчукчулары-биле дуржулгазын солчур.

Номчукчуларның дилээн ёзугаар «Прологтуң» журналистери билдингир чогаалчылар, артистер, хөгжүмчүлер-биле ужуражыр, а критиктер — фильмнерниң, шиилерниң, теледамчыдылгаларның дугайын анализтеп шинчилээрлер.

«Прологтуң» номчукчулары ында «ажык арыннары» — оларның делегей, чурт, Россия дээн чергелиг удурланышкак бодалдарын илередир арынга база таваржыр.

Бо чаа солунну Россияның даартагы эки үезинге бүзүрелдиг журналистер үндүрүп эгелээннер. Ынчангаш ооң ады безин — «Пролог». Солуннуң кол сорулгазы — бистиң амыдыралывыстың улам экижииринге дузалажыры.

Неделя санында үнер бо солуннуң үндүрүкчүзү — РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязы.

1991 чылдың апрель 1-ден эгелеп «Пролог» солуннуң номчукчузу боор болур силер. Ынчангаш «Союзпечатьтың» албан черлеринге, почта салбырларынга «Прологту» чагыдып алыры-биле барыңар, эргим номчукчулар.

Айтырыңар, харыылап берээли

«Серебрянка» профилакторийже баарда каяа айтырыг тургузар боор чүвел? Аңаа дыштанырының өртээ каш акша болур ирги? Ол дугайын солун арнынга тайылбырлап берип көрүңер». Мындыг айтырыгны Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтан Анай Сумучу салган. Ол айтырыгга харыылап бээрин профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң күрүнениң социал страхование талазы-биле килдизиниң эргелекчизи М. М. Монгуштан дилээн бис.

— «Серебрянка» — «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге хамааржыр болгаш ооң ажылчыннарын эмнээринге таарыштыр кылдынган. Ынчалза-даа тус черниң ажылдакчыларының санының эвээжин барымдаалааш, өске-даа чонну аңаа дыштандырып, эмнеп турар. Аңаа дыштаныр деп бодаар болза, ол разрезтиң бухгалтериязындан путёвканы садып алгаш, эмнедип болур (бир эвес ында хостуг болза). Путёвканың өртээ — 250 рубль.

«Моол Арат Республикада Хужирт аржаанының дугайын «Шын» солунга өнжээнин сактыдыр мен. Ол аржаанга канчап чедип болурул, өртээ кажыл?». Мындыг айтырыгны Мөңгүн-Тайга районнан Алла Иргит салган. Аңаа база-ла М. М. Монгуш харыылаан.

— Хужирт аржааны Моол Арат Республикада болганда, аңаа чүгле ол республиканың чурттакчылары дыштанып, эмнедип турар. Путёвкаларны база-ла бистиң чуртувуста ышкаш, профэвилел кежигүннеринге чиигелделиг берип турары шын. Ол курортка бистиң республиканың чурттакчылары ынаар барып дыштаныры көрдүнмейн турар, чүге дээрге, ол курорт бүгү делегейниң чурттакчыларынга четчир кылдыр көрдүнмээн.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАР! Силерниң билдинмейн турар айтырыгларыңарга харыы бээр дээш «Шын» солуннуң коллективи, профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлели ол талазы-биле тускай эртемниглер-биле ужуражып, оларга харыыладып турган, ол ажыл моон соңгаар-даа уламчылаар апаар. Ылаңгыя пенсия талазы-биле-даа, күрүне страхованиезиниң-даа айтырыгларынга, өске-даа айтырыгларыңарга чаа чүүлдер сөөлгү айларда безин немешкен болгай. Ынчангаш ол талазы-биле айтырыгларыңар чептиг болуп турар-дыр. Ооң-биле чергелештир мындыг чүүлду база силерге чугаалап каар деп бодап турар бис. Чүл дээрге район бүрүзүнде социал хандырылга килдистери, профэвилел райкомнары бар, а бүдүрүлге, организация бүрүзүнде профкомнар бар. Билдинмейн турар айтырыгларыңарны районда ол организацияларга тайылбырладып алыр апаар силер, ында база-ла ол талазы-биле тускай эртемниг специалистер ажылдап турар болгай. А кажан ол айтырыгларыңарны аңаа шиитпирлеп шыдавас апаар болза, азы оларның харыылары силерге таарышпас хире болза, силерниң эргеңерни олар камгалап шыдавас хире болза, ол талазы-биле дуза дилеп, солун дамчыштыр ол айтырыгларыңарны тургузуп болур силер.

Чамдык номчукчулар сагыжынга-ла кирген айтырыгларны солун дамчыштыр харыылап бээрин дилеп, редакцияже чагаалар бижээш чорудуптар боор-дур. Ол белен айтырыгларны районгалаа, профэвилел комитединге-даа шиитпирлеп болур болгай. Ынчангаш бистиң чамдык ажылдакчыларывыс районнарга семинарлар эрттирип чоруурга, ол черлерниң ажылдакчылары мындыг айтырыгларны салган болурлар: «Айтырыгларны чогуур райкомнарга, профкомнарга тургуспайн, чүге республика солуннарынче салып турарыл?» Аңаа каттыжып болур бис. Шынап-ла, ол черниң бодунга ол айтырыгны шиитпирлээри чиик болгу дег. Ынчангаш бо бүгүнү база өөренип көөрүн номчукчуларывыстан дилеп тур бис. Чок, айтырыгларга харыы бээринден ойталавайн турар бис, а чүгле дилээвис: баштай айтырыгны чогуур черинге тургузары чугула болгай-ла.

АНЫЯК СПЕЦИАЛИСТЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕЛЕР

Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлерин дооскаш келген аныяк специалистерге кандыг чиигелделер турарыл, оларның эргелери кандыг боор чүвел — дээн чергелиг айтырыгларлыг чагаалар солуннуң редакциязынга бо-ла келгилээр. Юрист В. М. Чыдыг-оолдуң ол талазы-биле берген консультациязын парладывыс.

Консультация

Аныяк специалистерни дээди өөредилге черлеринге эки белеткээри-биле база оларны улус ажыл-агыйынга ажыглаары-биле доктаалдарны ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели СЭКП ТК-биле кады хүлээп алган. Ылаңгыя 1987 чылдың март 13-те хүлээп алганы № 325 доктаалы бар. ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң, Сан-хөө министерствозунуң, Юстиция министерствозунуң база ВЦСПС-тиң дугурушканының түңнелинде тускай дүрүмну 1988 чылдың август 1-де хүлээп алган. Ол дүрүмнү ёзугаар дээди өөредилге черлерин дооскан аныяк специалистер чиигелделерлиг болуп турар. Ол доктаал 1988 чылдың август 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген. Ынчангаш ол доктаалды ёзугаар дээди өөредилге черлерин дооскан аныяк специалистерге кандыг чиигелделер турарын билип алыры черле артык эвес боор.

Ол доктаалдың 38-ки чүүлүнде айтып турары болза, аныяк специалист кижи өөредилге черин дооскан соонда, бир ай иштинде шөлээ алыр эргелиг. Доозуп үнүп турары ол студентизинге ону ажылдаары-биле чорудуп турары өөредилге чери 1 айның стипендиязын бээр ужурлуг.

А боду ажыл тывары-биле чоруп турары студентиге ындыг стипендияны бербес.

Ол-ла доктаалдың 40-гы чүүлүнде айтып турары болза, доозукчунуң ажылдап баар черинге чедир чарыгдалдарын, оон өөнүң иштиниң кижи бүрүзүнге база орукка чарыгдалдарны төлеп бээр.

А өөредип чоруткан организациязы аңаа бир айның шалыңын төлээр, а оон өөнүң иштиниң кижи бүрүзүнге — ооң шалыңының дөрттүң бир кезиин төлээр.

Бир эвес аныяк специалист кижи Соңгу чүкче азы аңаа деңнээн районнарже ажылдап чоруур болза, ооң чиигелдези ийи шалыңның хемчээлинге чедир өзер, а өөнүң иштиниң кижи бүрүзүнге ооң шалыңының чартыын төлээр апаар.

Бир эвес ол доозукчу доозуп турары өөредилге черинии девискээринге ажылдап турар болза (бир эвес өөренип кээр мурнунда өске черге чурттап турган болза), ынчан аңаа төлээр апаар. Боттарының эргиле ажылдап турганы черлеринче ажылдаары-биле чорутткан специалистер чүгле орук чарыгдалы акшаны алыр. Өөренир мурнунда общежитиеге азы хөлезилеп алганы бажыңынга чурттап турганы доозукчуларга шүүдел акшазын долузу-биле төлеп бээр ужурлуг.

Дээди өөредилге черлери азы тускай ортумак өөредилге черлерин дооскан аныяк специалистерге шупту шүүдел акшаны оларның ажылдаары-биле келгени организациялары төлээр ужурлуг.

Аңаа ажылдаары-биле келген специалистерге, оларның өг-бүлелеринге оочур чокка чурттаар бажыңны бээр апаар.

Бир эвес аныяк специалист шөлээ үезинде аарый берген болза, ол төлевирни ооң ажылдап эгелээр ужурлуг үезинден эгелеп төлээр.

Ол дүрүмнүң 49-ку чүүлүнде айытканы болза, өөредилге черлерин кончуг эки демдектерге дооскан дипломун алган специалистерниң шалыңы улуг болур ужурлуг. Ол шалың бирги аттестация комиссиязынга чедир күштүг болур. Ол комиссия аныяк специалистиң ажылын эки деп санаан болза, ооң улуг шалыңы ол хевээр артар.

Арынны Тыва профэвчөвүлелдиң парлалга бөлүү белеткээн.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

МОСКВА. Долгандыр атомнуг электростанциялар ажылдап турар 30 километр зонада тургустунган чурттакчылыг черлерниң чону чиигелделерни ап эгелээр. ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң доктаалында ол көрдүнген. Ведомстволарга хамаарыштыр берген ук документиде көрдүнген айтышкыннар болгаш өске-даа хемчеглер оларның девискээринге атомнуг энергетика объектилерин таарыштыр тургузарынга түс чер органнарының болгаш чурттакчы чоннуң сонуургалдыг чоруун бедидеринче угланган.

ГРОЗНЫЙ. «Грозсов» ассоциация» хоорайның коммунал ажыл-агыйын орулгалыг болдурарын хүлээнип алган. Хоорсоветтиң дузазы-биле Грозныйның дөртен ажыг бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын ол каттыштырып алган. Ассоциацияның ажыл-чорудулгазының долу эвес даңзызын алаарга мындыг: төлевирлиг авточуулда болгаш автомобильдер турар чер, корттарлыг болгаш бассейннерлиг спортчу тудуглар, аттракционнар, бедик орулгалыг бичии-бичии бүдүрүлгелер, эвээш каъттарлыг бажыңнар тударын хөгжүдери, хамаатыларның дыштанылгазын организастаары болгаш өске-даа. Арыг орулганы ооң кежигүннериниң киирген салыышкыннарын барымдаалап хуваар. А хоорайжыларның коммунал төлевирлери өскерилбес.

ПИНСК. (Брест область). Пинскиниң витаминнер заводу рибофлавинни бүдүрүп үндүрерин көвүдедип турар. Рибофлавин дээрге — витамин-дир, ону мал болгаш куш ажылынга ажыглаар. Бүдүрүлгениң специалистери эртемденнер-биле демнежип алгаш, чаа микроорганизмни тургусканнар. Малдың өзерин дүргедедир үнелиг препаратты бүдүрерин көвүдедир арганы ол берген. Комбикорм үлетпүрүнге бо чылын 16 тонна ындыг витаминнерни дужаарын завод планнап турар.

НОВГОРОД. Меглец сес чыл школазының эң эки өөредилгелиг өөреникчилери төрээн «Победа» колхозундан баштайгы стипендияны алганнар. Чарыгдалдарның чаа статьязы ажыл-агыйга ажыктыг болуп эглип келир чадавас. Башкылар чөвүлели болгаш ада-ие комитеди стипендиаттарны тодарадып тургаш, школачыларның чүгле сагылга-чурумун база өөредилгезин эвес, харын-даа ада-иелеринге оларның дузазын, күш-ажылчы чаңчыгыышкыннарын база өөренип көөр. Көдээ ажыл-агый ажылдарынга — хову-шөлдерге болгаш фермаларга оларның киржилгезин бедии-биле үнелеп көөр. Хуузунда дузалал ажыл-агыйынга уругларның кайы хире киржип турарын база кичээнгейге алыр.

АЛМА-АТА. Экология талазы-биле арыг ногааларны, каттарны, чимистерни өстүрүп алыр арганы биоминералдыг чемишчидилгелер берип турар, ону хүрен хөмүрден бүдүрер. Каттышкан совет-югослав «Медео» бүдүрүлге ук чемишчидилгелерни бүдүрүп үндүрүп эгелээн. Хөрзүннүң дужүткүрүн бедидер ындыг «витаминнерни» чурттуң элээн каш девискээрлеринге хөй чылдар дургузунда шенеп келген болгаш хөрзүнге ону тел тарадырга, бедик ажыкты берген. Көдээ ажыл-агыйның хөй-хөй культураларындан алыр дүжүт бедээн.

КАЗАНЬ. Татарияның эртемденнери битумдан нефть үндүрүп алыр методту ажылдап кылганнар. Республиканың девискээринде чер иштинде ооң курлавыры миллиард-миллиард тонна-биле санаттынар. Канадада болза, ук чиг этти карьер аргазы-биле казып тып турар. А Татарияга ону скважиналардан ап эгелээр. Экология талазы-биле алырга, ындыг технология дээре болуп турар.

ЛЬВОВ. Тудуг индустриязының күрүне бүдүрүлгезин хөгжүдеринге бодунуң акша-хөреңгизин салгаш, Дрогобыч районнуң «Май 1» колхозу болбаазырадылга адырыч хөгжүдер арганы база алган. Дузалал цехтерниң четкизин ында тургускан. Ол ажыл-агыйның ажылчыннары көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр талазы-биле каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарының эгелекчилери болганнар. Даштыкы фирмалар-биле кады ажылдажылга немелде арыг орулга алырының бүзүрелдиг дөстерин хандырар, ол орулгаларның кезиин социал херээлерге ажыглаар деп шиитпирлээн.

(СЭТА-ның корреспондентилериниң дыңнадыгларындан).

«ӨЛЗЕЙ-ООЛ ДЕП ТАНЫВАС СЕН»

Тыва театрның хоочуннары

«Орус, тыва кандыг-даа роль
Овур-түрү, аажы-чаң
Ол-ла олчаан. Ол шаг безин
Оттуп, дирлип көстүп келир:
Өлзей-оол деп танывас сен,
Өске кижи кылдыр хуулар:
Сценада чаа-чаа маадыр —
Сен аа шуут бүзүрээр сен».

— Бо шүлүктү Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оол 1976 чылда шии, кино артизи, ыраажы, салым-чолун уран чүүл-биле доңнаштырган Николай Өскеевич Өлзей-оолдуң 60 харлаан байырлалынга номчаан. Чогум Өлзей-оол артист каяа төрүттүнгенил, ада-иези чүнү канчап чорааныл, чалыы чылдарында чүнү кылып, канчап ат-сураглыг артист апарганыл деп айтырыгларны көрүкчүлер байырлал хүннеринде болган концерттерге Өлзей-оол артистни көрүп кааш, бот-боттарындан бо-ла айтырыжы бээр чораан. Ындыг айтырыглар мени база дүвүредип чораанындан, ат-сураглыг, уран талантылыг артист-биле каш-даа удаа хөөрешкен мен ийин.

Бажы бедик Бай-Тайга усшеверлер, уран талантылыглар, чечен-мерген сөстүглер-биле шаандан тура байлак оран турган дижир. Өске ашак хуу ажыл-агыйлыг, усшевер, кылып билбес чүвези чок, тоолчу, игил, хомус-даа ойнаар кижи чораан. 1916 чылда ооң аалынга дөргүл-төрелдери чыглып келген. Чаа төрүттүнген оолдуң адын Өлзей-оол деп адап кааннар. Мал-биле халбактанчып, тараа-быдаа өстүрүп, аңнап-диннеп чораан көшкүн амыдыралдыг Өске ашак оглун база ооң ажылчын салгазын деп күзеп чораан чүве-дир. Ынчалза-даа хамык-ла чүве ада-иезиниң күзели-биле боттаны бербес-ле болгай. Өлзей-оол эр боо өзүп, ээңгилен туттунуптар апаргаш, 1932 чылда Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыгга ажыттынган колхозтар даргаларының ийи ай хуусаалыг түр сургуулунга өөренип кирген. Ону 260 ажыг кижи дооскан. Өлзей-оол төрээн чери Бай-Тайгага чедип келгеш, мал, чер ажыл-агыйның эштелгезиниң (МЧАЭ) даргазынга ажылдай берген. Ол ону колхоз болгужеге даргалаан. Ооң соонда ол сумудан 20 ажыг аныяктарны Каа-Хем районнуң девискээринде Кара-Белдир алдын уургайынга ажылдаары-биле чоруткан. Оларның аразынга Өлзей-оол база чораан.

1937 чылда аныяк оол Өлзей-оолдуң амыдыралынга уттундурбас улуг болуушкун болган. Ол чылдың октябрьда Тываның бүгү аныяктарының VI дугаар улуг хуралынга Өлзей-оол төлээ кылдыр соңгуттурган. Хурал болуп турган үеде Тыва Арат Республиканың культура яамызының сайыды Танов Седип-оол «Ырлаар, танцылаар, хөгжүм ойнаар аныяктар адын бижиткеш, радио комитединге барып шылгадыр, тиилекчилер артист болуп ажылдаар» деп чарлаан. Ынчан чаа-ла ажыттынган театр студиязынга өөренир талантылыг аныяк оолдар, кыстар шилиттинген. Турза узун, тутса мөге деп болур, дыдыраш кара баштыг, хүлүмзүргей шырайлыг, хып дээн чалыы назынныг, чарашсымаар, күдер кара оолдуң амыдыралы театр уран чүүлү-биле доңнажы берген.

«Тыва черге театр деп сөс
Тывызык дег, тыптып турда,
Хомус, игил тутпазы чок,
Кончуг эрес оолак келген.
Аккыр диштиг, алгы тоннуг,
Анаа-ла бир арат оол ийин.
Чоорту-ла ону танып,
Шолбан одун көре бердим».

(С. А. Сарыг-оол).

Артистер каяа-даа баарга, үрде көрүшпээн дөргүл-төрелдериниң аалдап келгени дег, оларны көдээ суурнуң чурттакчылары улуг өөрүшкү-биле хүлээп алыр. Ынчан артистер сцена кырынга аңгы-аңгы овур-хевирлер, аажы-чаңнар, чугаа-сооттар болуп хуулуп, уран талантызы-биле кижилерни магададыптар. Ынчангаш артист кижиниң ажылы кончуг нарын, харыысалгалыг, берге болгаш хүндүткелдиг болуру чөп. Николай Өлзей-оолдуң кайгамчык уран талантызы сцена кырынга 54 чыл дургузунда төрүттүнүп келген. Бедик мергежилдиг, талантызы байлак, чонунга болгаш ажылынга сеткил-чүрээниң ханызындан бердинген Николай Өскеевичиге бир-ле ужуражы бергеш:

— Артист болу бергениңер дугайын сактып көрүңерем? — деп дилээн мен.

— Театрга баштай өөренип киргенимде, ырга арай хирелиг чораан мен ийин. Чүгле игил, бызаанчыга, шиигe ойнаар чордум. 1941 чылдан эгелээш, бистиң хөгжүм башкывыс Сергей Булатов деп кижи мени ырлаарынга өөредип каан, ооң соонда ыры күүселдезинче кирген мен. Бөгүнге чедир та чеже ыры ырлап каапкан кижи ийик мен. Чамдыкта бодумну Тыва радионуң дамчыдылгаларындан дыңнап-даа орардыр мен.

Ленинградка өөренир мурнунда театр директорунуң оралакчызы турдум. Ынчангаш революцияның кавайы хоорайга театрның удуртур ажылдакчыларының 9 ай хуусаалыг курузун дооскаш, соонда театр институдун бот-өөредилге-биле дооскаш, барык 50 ажыг чыл дургузунда чонумга бараан болуп келдим. Пенсияже үнгендаа болзумза, артист хүлээлгемни күүсетпишаан мен — деп харыылааш, хүлүмзүрүп кагды.

Тываның шүлүк чогаал талазы-биле айлаң-кужу Степан Агбанович Сарыг-оолдуң чоок эжи Николай Өлзей-оолга тураскааткан шүлүүнден мындыг одуруглар чайгаар-ла сагышка кирип келди:

«...Улуг-Хемче уткуй аккан,
Ужар шапкын Хемчик бажы
Тайга чурттуг эрес оолдуң
Тааланчыг үнү чараш.
Өске ирей азырап каан,
Өлзей-оол деп артист ол-дур.
Артык тоол-даа ыда бербейн,
Аңаа бодум ынаам сөглээйн:
Чүге ынчаар ынакшааным
Чүрээм ынаар шыгжап чорзун.
Салаа дээптер — хөөнүн сөглээр
Чадаганның хылы хевээр
Аныяк совет Тывавыстан
Ады-сураа хадып үнгеш,
Алдарлыг ат чедип алган
Ам-даа чалыы назынныг сен».

Бо өттүр сөглээн одуруглар кижи бүрүзүнүң сеткил-сагыжын база илередип чоруур дээрзинге кым-даа маргышпас боор.

Шынап-ла, культура болгаш театр уран чүүлүнге киирген ачы-хавыяазы дээш РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи апарган Николай Өлзей-оол кандыг-кандыг рольдарны ойнаваан дээр, оларны салаа базып санаары безин берге. Чамдык-чамдыызын сактып көрээлиңер даан. Ол «Хайыраан-бот», «Деңгүр-оол», «Самбажык», «Боттанган күзел», «Боолуг кижи», «Нева хемниң эриинде» болгаш өске-даа шиилерге кол-кол рольдарны ойнап, бот-бодунга дөмейлешпес овур-хевирни тургускан. Кадыг-кадыг рольдарны ооң күүсеткенин номчукчулар боттары тыварлар ыйнаан. Ол чүгле хуулгаазын шии артизи эвес, а сураглыг ыраажы. Ооң дыңнаксанчыг, хөөг үнүн чүгле бистиң республиканың ажыл-ишчилери эвес, харын-даа Моол Арат Республиканың болгаш өске-даа чурттарның чону дыңнаан дизе хөөрелиг болбас.

Сураглыг артист Николай Өлзей-оол солун амыдыралдыг кижилерниң бирээзи. Ол бодунуң чуртталгазын каас, чараш, арыг кылдыр эртип келген. Ол аревэчи чылдарында Тывага культурлуг амыдыралды тургузар дээш ажыл-херекке төлептиг үлүүн киирген. Ооң ыңай ону кино артизи деп база билир болгай бис. Ол эң баштай 1940 чылда «Ак-көк хемнерниң чурту» деп барымдаалыг киносеткүүлге ойнаан. Ооң соонда 1959 чылда «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп уран-чечен кинога партком секретары Кавай-оолдуң ролюн чедишкинниг ойнап күүсеткен. 1978 чылда Соңгу чүктүң улузунуң амыдыралын көргүскен «Чекпениң изи-биле» деп кинога аңчы ашактың, 1980 чылда кыргыс улустуң «Эрте келген дурулаалар» деп кинозунда колхозчу ашак Дужумалдың, 1981 чылда Одессаның кино бүдүрер чериниң «Ол зэй тыртар черде чүл ол?» деп уран-чечен кинозунда фронтучу ирей Игнат Оюннуң, Москваның Горький аттыг киностудиязының эвенк улустуң амыдыралын көргүскен «Ак дүннүң одаглары» деп кинозунда Авачан деп иви кадарчызының рольдарын ойнап көргүскен.

Тываның сураглыг оолдарының бирээзи Николай Өскеевич Өлзей-оол 75 харлап-кап-даа болза, оттук-бижээн азынгаш, торгу тонун хөлбеңнедир сцена кырынга үнүп келгеш, «Тыва кызы», «Бай-ла Тайгамны» бадырыптарга, шаандакы аныяк оолдуң үнү чүректерже дамчый бээр. Ынчангаш театрның хоочуннарының бирээзинге ужуражы берзиңерзе, черге чедир мөгейип чорунар, ооң кайгамчык уран талантызын утпаалыңар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: Николай Өскеевич Өлзей-оол ыры күүселдезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ

ТЕЛ 3-34-39

АВААНГЫР, ЧАРАШ

Волейболга республиканың «Динамо» эки тура спорт ниитилелиниң бирги чери дээш ажык маргылдаа байырлал хүннеринде Кызылга эрткен. Түңнел оюннарга Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң, Иштики херектер министерствозунуң КАИ салбырының, өртке удур албанның болгаш министерство аппарадының ажылдакчылары киришкен.

Маргылдааның түңнелинде КАК-тың командазы бирги черни ээлээн. КАИ салбырының болгаш өртке удур албанның командалары ийиги-үшкү шаңналдарны чаалап алган.

Тус-тус спортчулар аразындан республиканың хоочун бөмбүкчүлери Виктор Агбаан, Василий Лытнев, Дадар-оол Куулар, Мунзук Аракчаа олар аваангыр, чараш, техниктиг оюнну көргүскеннер.

«Динамо» ниитилелиниң даргазының оралакчызы В. П. Брух тиилээн командаларга болгаш шыырак спортчуларга шаңналдарны тывыскан.

(Бистиң корр).

КОНКУРСТУ ТҮҢНЭЭН

Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш, амы-тынындан чарылган бистиң чаңгыс черчурттугларывыска тураскаал кылырының конкурузун Кызыл хооркуускому чарлаан турган. Ук конкурстуң түңнелин чоокта чаа үндүрген.

Жюриге он ажыг ажылдарны сайгарып көрген. Түңнелинде бирги шаңналды тывыспас дээн. Ийиги шаңналга скульптор А. Ойдуптуң кылган төлевилели кирген. Ооң ажылының ады «Балыглаткан солдат». Скульпторга 500 рубльдиң шаңналын тывыскан.

Үшкү ийи шаңналды А. Моңгуш (Уругларның чурулга школазы) биле архитектор И. Андросов олар чаалап алганнар. Олар тус-тузунда 200-200 рубль шаңналды алганнар.

Сергей ШААЛЫ.

ШОУ-КОНЦЕРТ

Тывада ат-сураа алгаан «Азия төвү», «Челээш», «Таңды сынның эдээ» ансамбльдерниң, Американың «Алдын дискозунуң» эдилекчизи Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң сыгытчызы Олег Куударның болгаш каттырынчыг клоуннарның киржилгези-биле шоу-концерт Таңдыда Дүрген суурнуң көдээ Культура бажыңынга болуп эрткен.

Ук ансамбльдерниң программазында сөөлгү үениң чаа ырларын белеткеп кииргени — көрүкчүлерге улуг сонуургалды болдурган. Ылаңгыя Зоя Намзырайның сөзүнге бижээн ырларны чондыка сонуурган. Ыраажы Радик Хаяның, сыгытчы Олег Куударның болгаш оон-даа өскелерниң күүселделерин көрүкчүлер дыка сонуургап, үнелээн.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур.

БОКС

Кызылда «Херел» спорт залынга республиканың бокс маргылдаазы эрткен. Аңаа алдан ажыг кижи киришкен.

51 килограмм деңзилиглерден Кызылдың бирги разрядчызы Мерген Моңгуш болгаш мастерге кандидат Игорь Дууза аваангыр, уран-чараш ойнап, бедик мергежилдиин көргүскеннер.

Дараазында алдан үш кг деңзиге Игорь Наксыл база мергежилдиг ойнап, маргылдаага тиилелгени чедип алган.

Чадаанадан Сагды Сарыглар, Кызылдан Мерген Моңгуш, Тес-Хемден Санчат Саян, Күңгүртугдан Радомир Даваа, Тес-Хемден Анай-оол Болат-оол, чеден болгаш сезен беш кг деңзилерге Армак Салчак, Омак Шоолай тиилекчилер болуп, шаңнаткан.

Маргылдаа үезинде бокс оюннарының улуг тренери Борис Доңгак бо чылдың февраль 11—19 хүннеринде Кирово-Чепецкиге профэвилелдериниң талазы-биле 378 спортчулуг улуг маргылдаазынга Тывадан дөрт кижи киришкенин дыңнатты. Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының студентизи Виталий Бирлей, автоорук техникумунуң сургуулу Ильдар Шарафутдинов ийиги черде болуп, апрельде болур Россия чемпионадынга киржир путевканы алганнар. Кызылга март 8—10 хүннеринде профэвилелдериниң бокска маргылдаазы болур.

ЧУРУКТАРДА: бокс маргылдаазының үези.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ЧАСПАС АДЫГЖЫЛАР

Боодалгага Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге тураскааткан маргылдаа чурт үлетпүрүнүң база коммунал-амыдырал бүдүрүлгелериниң профэвилел рескомунуң ажылдакчыларының аразынга эрткен.

Маргылдаага он үш команда болгаш хууда бирги чер дээш 52 спортчу киришкен.

Алыр ужурлуг 400 сандан 396-ны алгаш, электри чылыг төвүнүң командазы бирги черни ээлээн.

Тываның электри четкилериниң командазы ийиги шаңналды чаалап алган. Үшкү черде химиктиг ашталга бүдүрүлгезиниң адыгжылары.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага электри чылыг төвүнүң төлээлери П. Терентьев биле А. Грисюк олар эр, херээжен улус аразынга тиилээннер.

Ук маргылдаага чамдык адыгжылар мергежилиин бедиткен.

Алексей ЕФИМОВ.
ДОСААФ хооркомунуң даргазы.

◆

— Эш командир! Ырак-узак черже баар кыска шөлээ алган кижи-дир мен. Орук хүнезининден арбыдадыр бээрин дилеп тур мен.

— Рынок экономиказынче шилчип турар үеде берге айтырыг-дыр...

(Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүн таварыштыр чурукчу Геннадий МАКАРОВТУҢ шоодуглуг чуруу).

◆

Шоодуглуг чурук

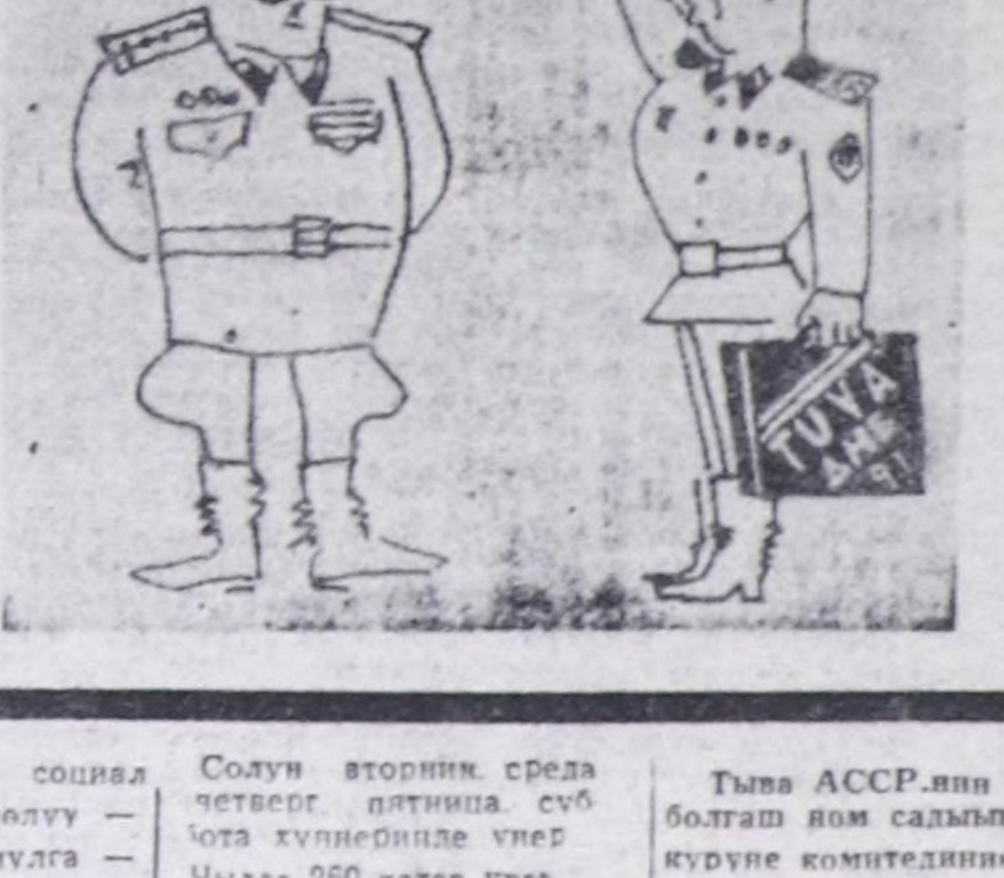

Чарлалдар бюрозу

ПАССАЖИРЛЕРГЕ

Хоорайның пассажир автобустарынга төлевирниң өскерилгени-биле база 15 көпеек өртектиг талоннарның чогу-биле 8 көпеек өртектиг талоннарны түр үеде 15 көпеекке садарын Пассажир-автотранспорт бүдүрүлгези дыңнадып тур.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажыл-херекчи курьер». 9.15 Мультфильмнер. 9.35 «Виктор Чернышевтуң үш хүнү». Уран-чечен фильм. 11.15 Уругларның хөгжүм клуву. 12.00 Медээлер. 12.15—13.45 О. Волков чогаалчы-биле ужуражыышкын. 15.00 «Ажыл-херекчи курьер». 15.15 «Амы-тынындан артык ынаныш». 13-кү сериязы. 16.10 «Москва: Тушино». Барымдаалыг фильм. 16.25 Концерт. 17.30 Уруглар шагы. 18.45 Андрей Корсаковтуң чыыткылыг тураскаалынга концерт. 19.30 «Дээрде дуруяалар». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Телескоп». 23.00 «03 чуртунда рок-поп». Хөгжүмнүг фильм (Австралия). 00.10—01.15 Чапсар 01.15 Д. Хворостовский ырлаар. 01.45 «Гулл инспектор». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 03.00—03.55 О.де Бальзак — «Кызыл аалчылар бажыңы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниказының үндезиннери. Херек эмгелээшкини болгаш ЭСМ. 11 класс. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 5 класс. Композиторлар база кожуп чоруур чурукчулар. 11.05 Компьютер-биле чугаа. 12.20 «Капитан Фракасс». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.30 Концерт. 14.20 Барымдаалыг фильмнер. 14.55—15.45 «Ол балыглаткан чүрек». Некрасов биле Достоевский. 17.05 «Бис кыры-биле, азы ой-тавын дилеп».

КЫЗЫЛДАН

17.40 Уругларга фильм. 18.25 «Тыва черде». 19.00 Медээлер. 19.05 «Ретро». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Аът спорту. Бүгү-эвилел маргылдаалары. 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 «Капитан Фракасс». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.50—00.50 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Дээди аддар. Декабрьда кежээлер».

МОСКВАДАН

17.40 «Россияның барымдаалыг фильмнер экраны». «Болган чери — Лёшканың шынаазы». 19.00 Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Динамо» (Москва) — Паок (Греция). 18.40 Россияның парламент медээчизи. 19.55—20.00 Коллаж.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 27-де

«НАЙЫРАЛ»: **«Пляжные девочки»** 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: **«Инопланетяне»** 10.00, 12.40, 15.40, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«Киночыышкын»** 9.20, **«Роня — дочь разбойника»** 10.40, 12.40, **К/к Молодёжного фильма к/ф «Меня зовут Арлекино»** 14.40, **«Убийство на Монастырских прудах»** (2 сериялыг) 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Ложная клятва»** (2 сериялыг) 14.00, **«Патриот, или Мафия в океане»** 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: **«Жикина династия»** 14.00, **«Беспредел»** 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи-органызастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл агыйы — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39. ◆ чагаа килдизи — 3-39-03. ◆ очулга — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 3-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.
Чылда 260 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга ажазы.
Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 62.